

СВЯТИСТЬ

Три розділи

I.

Давід Гарді з Уайнзберга в Огайо був онук Джеса Бентлей, власника ферми Бентлей. Коли йому було дванадцять років він переселився в старий маєток Бентлей. Його мати Луїза Бентлей, дівчинка, що з'явилась на світ у ту ніч, коли Джес бігав по полях і молив бога, щоб той дав йому сина, виросла на фермі й вийшла заміж за молодого Джона Гарді з Уайнзберга, який зробився потім банкіром. Молоді не жили щасливо і всі говорили, що в тому була винною Луїза. Вона була маленькою жінкою з гострими сірими очима й чорним волоссям. З дитинства в неї був дуже поганий характер: коли вона не гнівалась, то бубоніла або була цілком мовчазна. В Уайнзберзі говорили, що вона п'є. Її чоловік—банкір, що був старанна, розумна людина, намагався з усіх сил зробити її щасливою. Коли він почав „робити гроші“, щоб-то багато заробляти, він купив для неї великий кам'яний будинок на Елм-стріті в Уайнзберзі й був першим у місті, що наймав чоловічу прислугу для виїзду своєї жінки.

Але Луїзу не можна було зробити щасливою. Її настрої часто мінявся й час-од-часу вона ставала не зовсім нормальна. Підчас такого настрою вона бувала мовчазна, або галасувала та сварилась. Вона лаялась та кричала—гнівною приносила з кухні ножа й загрожувала чоловікові. Одного разу вона навмисне підпалила хату. Часами вона цілими днями ховалась у своїй кімнаті й не хотіла нікого бачити. Така відлюдність давала привід до всяких чуток. Говорили, що вона пила й ховалась од людей, бо часто так напивалась, що не можна було цього сховати. Інколи літом вона виїжджала по обіді. Відхиливши візника, вона брала віжки в свої руки й гнала коней надзвичайно швидко. Коли на дорозі траплялась людина, вона гнала прямо на неї і переляканий громадянин повинен був рятуватися як-найшвидше. Мешканцям міста здавалось, що вона хоче їх принизити. Після того, як вона проїжджала по вулицях, чіпляючись за роги та шмагаючи коней, вона виїжджала за місто. На путівцях, згубивши з виду будинки, вона здержувала коней, і її дикий настрій зникав. Вона замислювалась і мурмотіла якісь слова. Іноді сльози виступали їй на очі. А потім, коли верталась до міста, вона знову скажено гнала коней. Лише через вплив її чоловіка та пошану якою він користувався серед мешканців міста, її не арештовувала міська поліція.

Молодий Давід Гарді виріс біля цієї жінки й певна річ, що в дитинстві його було мало радості. Він був ще дуже молодий, щоб мати власну думку про людей, але часом йому бувало важко не мати певної думки про свою матір. Давід був тихий, спокійний хлопчик і мешканці міста вважали його за дурня. В нього були карі очі і в дитинстві мав звичку дивитись на людей та речі так, ніби він не бачив того, на що він дивився. Коли він чув лайку своєї матери, або коли вона сварилась із батьком, він лякався та тікав і ховався. Інколи він не міг знайти місця для схованки й це його бентежило. Повернувшись лицем до дерева в садку, або коли це було в хаті—до стіни, він заплющував очі й намагався не думати. Він мав звичку голосно розмовляти сам із собою і вже в ранньому дитинстві його охоплював якийсь тихий смуток.

У випадках, коли Давід одвідував свого діда на фермі Бентлей, він бував веселий та вдоволений. Часто він бажав, щоб йому не повертатися до міста й раз, коли він вертався додому після довгого перебування на фермі, трапилось дещо, що зробило на нього певне враження.

Давід вертався до міста з одним із робітників ферми. Цей чоловік поспішав закінчити свої справи й тому залишив хлопчика на початку тієї вулиці, де був будинок Гарді. Був ранній смерк осіннього вечора, і небо було вкрите хмарами. Щось трапилось із Давідом. Він не відважувався увійти в дім, де були його батьки, й вирішив тікати з дому. Він думав вернутись на ферму до діда, але заблудив у дорозі й довгі години блукав манівцями. Почався дощ і блискавки миготіли в небі. Це підбурювало уяву хлопчика й йому здавалось, що він бачить і чує в темряві дивні речі. В нього з'явилася певність, що він ходить та бігає в якійсь жахливій порожнечі, де до нього ніхто ще не був. Темрява навколо здавалась безконечною, шелестіння вітру в листі дерев—жахливим. Коли він почув по дорозі тупотіння коней, що наближалось, він перелякався, переліз через паркан і біг, аж поки не вибіг на іншу дорogu. Він боявся, що ніколи не знайде діда в цій темряві, йому здавалось, що світ порожній. Нарешті, його крик почув якийсь фермер, що вертався додому з міста й відніс його до батьківської хати. Давід був такий змучений та знервований, що навіть не знав, що з ним трапилось.

Випадково, батько Давидів довідався про те, що він зник. На вулиці він зустрів робітника з ферми й той сказав йому, що його син вернувся до міста. Коли хлопчик не прийшов додому зняти тривогу, і Джон Гарді з деякими людьми пішов його розшукувати. Коли Давід вернувся додому, там не було світла. Мати вибігла йому назустріч і жадібно стисла його в своїх руках. Давід подумав, що вона раптом стала іншою жінкою. Він не міг повірити, що трапилась така зміна. Своїми власними руками Луїза Гарді викупала його змучене тіло й зварила йому їжу. Коли він одягнув нічну сорочку й погасив світло, вона сіла біля ного й тримала його на своїх руках. Майже годину сиділа так жінка, держучи свого хлопчика на руках. Час-од-часу вона тихо говорила. Давід не міг зрозуміти, що їй так змінило. Її завжди невдоволене обличчя зробилось, як він думав, найніжнішим та наймилішим з усього, що він до цього часу бачив. Коли він почав плакати, вона міцніш притискувала його до себе. Час-од-часу було чути її голос. Він не був такий сварливий та різкий, як тоді, коли вона говорила з своїм чоловіком. Зараз він був подібний до дощу, що падає на листя. Незабаром почали підходити люди й доносити, що його ще не знайдено. Але вона закривала його й примушувала мовчати, поки вони не йшли відтіля. Він думав, що це гра й що його мати та люди гралися з ним, і радісно посміхався. Він думав, що тисячу разів пройшов би через найжахливіші іспити, коли б був певний, що в кінці дороги знайде таку особу, таку милу та віжму, якою раптом стала його мати.

За останні роки свого дитинства, Давід дуже рідко бачив свою матір і вона була для нього лише жінкою, з якою він колись жив у одній хаті. Він усе ще не міг викинути її образу з голови й що більшам він ставав, то певнішим робився цей образ. Коли йому було дванадцять років, він переїхав на ферму Бентлей. Старий Джес приїхав до міста й настирливо просив, щоб піклування хлопчиком передали йому. Старий чоловік був дуже упертий і вирішив досягнути своєї мети. Він переговорів із Джоном Гарді в конторі уайнзберзького ощадного банку й потім обоє пішли додому на Елм-стріт, щоб поговорити з Луїзою. Вони гадали, що їм доведеться мати з нею багато клопоту, й помилились. Вона була цілком спокійна й коли Джес пояснив

свій намір і почав розказувати про переваги, що їх мав би хлопчик, живучи в чистому повітрі, в спокійній атмосфері старої фарми, вона хитала головою на знак згоди. — В атмосфері, не зіпсованій моєю присутністю, — сказала вона гостро. Її плечі здригнулися й, здавалось, що зараз почнеться вибух гніву. — Це слухне місце для хлопчика, але воно ніколи не було слухним для мене, — продовжувала вона... — Я ніколи не була там бажаною, і повітря вашої хати не приносило мені користі. Воно було мов отрута для моєї крові, але для нього воно, звичайно, буде інше.

Луїза повернулась і вийшла з хати, залишивши обох чоловіків ніяково мовчазними. Як це часто бувало з нею, вона замкнулась у своїй кімнаті й не виходила звідти цілими днями. Навіть коли речі хлопчика було вже запаковано й він збирався вже їхати, вона не з'явилася. Страта сина зробила на неї велике враження і вона перестала сваритися з чоловіком. Джон Гарді думав, що все повернулось у кращий бік.

Таким чином молодий Давід Гарді приїхав жити разом із старим Джесом на фермі Бентлей. Дві з сестер старого фермера жили ще й досі на фермі. Вони боялись старого Джеса й рідко говорили при ньому. Одна з жінок, що в молоді роки відзначалася своїм червоним волоссям, була з натури матір'ю і їй було доручено піклування хлопчиком. Що-вечора, коли він лягав спати, вона заходила до нього в кімнату й сиділа на підлозі, поки він не засипав. Підчас цього вона шепотіла такі речі, що після того хлопцеві здавалось, ніби все це йому сниться.

Її ніжний, низький голос шепотів ласкаві слова, і йому здавалось, що це його мати прийшла до нього, й що вона так змінилася, що вона завжди була така, як тоді після його втечі. Він робився смілішим, простягав руку й пестив обличчя жінки на підлозі, так що вона була надзвичайно щаслива. Кожний в старому будинкові став щасливим після приїзду хлопчика. Щось брутальне, настирливе, що було в Джесі Бентлееві, примушувало людей на фермі бути мовчазними й боязкими. Це ніколи не проходило в присутності Луїзи, зараз, із приїздом хлопчика, пройшло без сумніву цілком. Здавалось, ніби бог змилювався над Джесом і послав йому сина.

Чоловік, що проголосив себе єдиним вірним слугою Господа в долині Уайн-Крик і який хотів, щоб бог послав йому свою похвалу — сина в череві Катерини — він почав думати, що його прохання здійснилося. Хоча в дійсності йому було лише п'ятдесят п'ять років, але виглядав він на сімдесят, такий вплив зробили на нього довгорічні думки та плани. Зусилля, що він їх робив, щоб поширити свою ферму, закінчились успішно й тепер у долині Уайн-Крик було мало не його фарм, але все ж таки до приїзду Давіда він був гірко зневірений чоловік.

Джес був під впливом двох різних сил, і все його життя було ніби полем битви між тими силами. Перша, це була стара сила в ньому. Він хотів бути божим чоловіком і проводирем людей перед богом. Його нічні прогулянки ланами й лісами міцно з'єднали його з природою і, крім того, були в цього гаряче-релігійного чоловіка якісь сили, що рвалися до сил природи. Розчарування, в зв'язку з народженням у Катерини дочки, а не сина, було для нього вдаром, направленим невидимою рукою, і цей удар трохи пом'якшив його егоїзм. Він усе ще вірив, що бог може на хвилину з'явитись до нього з хмар або вітра, але він уже не вимагав цього — він тільки молився. Інколи його охоплював сумнів, і він думав, що бог кинув світ. Він жалкував, що не живе в ті гарні та прості часи, коли люди через дивні сполуки хмар на небі,

кидали свої хати та землі й ішли в нові місця утворювати нові раси. В той час, коли він працював день і ніч над поширенням своєї ферми й над піднесенням її продукції, він жалкував, що не може вжити свою невичерпну енергію на будівництво храмів, на знищення невірних, а, головне, на прославлення імені божого на землі.

Це було те, чого хотів Джес і, крім того, він хотів ще чогось. Він виріс у часи розвитку Америки, в часи після громадянської війни, і його, подібно іншим людям того часу, було зачеплено сильними впливами, що були в країні в часи народження індустріалізму. Він почав купувати машини, що дали йому змогу провадити працю на фермі з меншим числом робітників, і часами він думав, що коли б він був молодшим, він кинув би фармувати й збудував би в Уайнзберзі фабрику машин. Джес мав уже звичку читати газети та журнали. Він відкрив машину, що робила тини з дроту. Нарешті він зрозумів, що настрої старих часів і місць, який він культивував у своєму розумінні, був дивним та чужим настрою, що був у розумінні інших. Початок найматеріалістичного віку світової історії, коли воюють без патріотизму, віку, коли люди забули бога і звертають увагу лише на встановлену мораль, коли бажання керувати заступило місце бажання служити, коли врода майже забувається в скаженій гонитві за ірешми, — сказав своє слово і Джесові, слугі боговому, також як і іншим.

Бажання робити гроші зростало в ньому й він хотів це робити шкоро, ніж це можна було зробити, обробляючи землю. Він багато разів їздив до Уайнзбергу поговорити з своїм зятем Джоном Гарді. — Ви банкір і маєте можливості, яких ніколи не мав я, — говорив він, і його очі блищали. — Я думаю про це весь час. Великі діла робляться в країні, й можна заробити більше грошей, ніж я думав. Ви це зробите. Я хотів би бути молодшим і мати ваші можливості. Джес Бентлей ходив взад та вперед по конторі і все більше хвилювався. Колись він був розбитий параличем і його лівий бік лишився трохи нерухомим. Коли він говорив, його ліве віко підморгувало. Пізніше, коли він вертався додому й коли на небі з'являлись зорі, йому вже було важко вернутись до старого почуття, до близького бога, який живе на небі й який може простягнути руки, доторкнутись до плеча і примусити зробити якийсь героїчний вчинок. Розум Джеса був зайнятий газетами та журналами, маєтками, що добувались без зусилля проникливими людьми, які купували та продавали. Для нього приїзд Давіда приніс поновлену стару віру й йому здавалось, що бог нарешті зглянувся на нього.

Що ж до хлопчика, то для нього життя відкрилось у тисячі нових приємних речей. Гарне ставлення всіх навколо до нього примусило розгорнути його спокійний характер і він згубив свої напівнесміливі, соромливі манери, що з'являлись у нього, коли він бував із людьми. Ввечері, коли він лягав спати після цілого дня пригод у стайнях, полях та по дорозі, під час проїзду з дідом із ферми на ферму, він обов'язково хотів обняти кожного в хаті. Коли Шарлі Бентлей, жінка, що приходила що-вечора сидіти на підлозі біля ліжка, не з'являлась, він підходив до східців та кричав, і його молодий голос лунав у вузьких коритарах, де на протязі довгого часу була традиція мовчання. Вранці, коли він прокидався і лежав ще в постелі, звуки, що проходили до нього через вікно, сповнювали його задоволенням. Він із тримтінням згадував життя в Уайнзберзі й сердитий голос своєї матери. Тут, у селі всі звуки були гарні. Коли він прокидався, в будинку вже була метушня. Елізі Стойтон, напівбожевільній дівчині, якийсь робітник дав стусана під ребра й вона голосно сміялась, на полях ревли корови, з стайні їй відповідали інші, робітник розмовляв із конем, якого він

чистив біля дверей стайні. Давід зіскакував із ліжка й біг до вікна. Всі люди, що бігали взад і вперед забирали його увагу й він дивувався тому, що робить його мати в місті.

З вікна своєї кімнати він не міг бачити двору для худоби, де всі робітники фарми зібрались, але він чув голоси людей та тупотіння коней. Коли хто-небудь із людей сміявся, він сміявся також. Висунувшись із відчиненого вікна, він дивився в садок, де ходила товста свиня з цілою купою поросят. Щодня він рахував цих поросят. Чотири, п'ять, шість, сім,—говорив він, послинивши пальця і креслючи ним на склі вікна рівні лінії. Потім він біг одягнути штани та сорочку. Гарячкове бажання вибігти на свіже повітря охоплювало його. Щодня він здійснював такий галас, вибігаючи на двір, що Ганна Саллі, економка, говорила, що він розвалює дім. Коли, грюкаючи дверима, він пробігав через довгий старий будинок і вибігав на скотарню—він зупинявся там, ніби чогось чекаючи. Йому здавалось, що в такому місці за ніч могли трапитись найнесподіваніші речі. Робітники, дивлячись на нього, сміялись. Генрі Стрендер, старий чоловік, що служив на фермі з того часу як нею заволодів Джес Бентлей і який ніколи раніш, перед приїздом на ферму Давіда, не жартував, тепер щоранку повторяв той самий жарт, яким Давід так тішився, що танцював і плескав у долоні.—Ей, ти, йди-но сюди й подивись,—кричав старий,—біла кобила діда Джеса розірвала чорну панчошу, яку вона носить на нозі.

День за днем на протязі цілого літа Джес Бентлей їздив із ферми на ферму в долині Уайн-Крик і його онук їздив разом із ним. Вони їздили в зручному старому фаєтоні, запряженому білим конем. Старий гладив свою тонку білу бороду й розмовляв сам із собою про свої плани піднести продукційність ланів, які вони об'їжджали й про те, що бог бере участь у всіх планах, які будують люди. Іноді, коли він поглядав на хлопчика, він щасливо посміхався, а потім, здавалось, забував про його присутність. Із кожним днем він усе частіш вертався до своїх думок, якими він був повний, коли вперше приїхав із міста, щоб оселитись на фермі. Й одного разу, по обіді, він налякав Давіда, дозволивши своїм думкам оволодіти собою. Тут трапився випадок, який мало не розбив дружбу між ними. Джес з онуком їхав у віддаленій долині в кількох мілях од хати. Ліс наблизився до дороги й через ліс звивався по камінні Уайн-Крик, що прямував до віддаленої річки. Після обіда Джес був замислений і тепер він почав говорити. Згадавши ту ніч, коли йому стало страшно від думки, що велетні можуть прийти й відібрати все його майно, й ту ніч, коли він бігав полями, й вимагав сина, він зворушився майже до божевілья. Спинивши коня, він зліз із воза, покликав Давіда з собою. Обое вони перелізли через тин і пішли берегом річки. Хлопчик не звертав уваги на мурмотіння діда й біг поруч нього. Коли вискакував трусик і тікав од них, він сміявся і з задоволенням підскакував. Він дивився на високі дерева й жалкував, що він не може вилізти на них. Зупиняючись, він піднімав дрібне каміння й кидав його через дідову голову в хащі кущів.—Прокинься, маленька тварино, й вилізь на вершину дерева,—кричав він гострим голосом.

Джес Бентлей ішов під деревами, похиливши голову й хвилюючись. Хлопчик помітив його хвилювання і злякано замовк. Старому спало на думку, що зараз він може від бога одержати знак або слово, що присутність хлопчика й старого на колінах на відлюдному місці в лісу створить чудо, якого він чекав, і вірив, що воно повинно статися. Він мурмотів:—Це було майже в такому ж місті—другий Давід стеріг овець, коли прийшов його батько й сказав йому йти до Саула.

Схопивши грубо хлопчика за плечі, він переліз через звалене дерево, вийшов на відкрите місце, впав на коліна й почав голосно молитись.

Жах, якого він ніколи не зазнавав, охопив Давіда. Притулившись до дерева, він спостерігав чоловіка навколяшках, і коліна його почали тримтіти. Йому здавалось, що тут був не тільки його дід, але ще хтось, хто міг йому нашкодити, хто був не добрий, а злий і жорстокий. Він почав кричати й, зігнувшись, підняв невеличку ломаку, яку міцно стискував у руках. Коли Джес Бентлей, затоплений в свої думки, раптом устав і наблизився до нього, жах настільки охопив його, що він затримтів усім тілом. Здавалося, що над лісом лежала напружена тиша й раптом цю тишу розрізав старечий, грубий та пронизливий голос. Схопивши хлопчика за плечі, він підняв своє обличчя до неба.

— Дай мені знак, боже,—кричав він,—тут я стою з хлопцем Давідом. Зійди до мене з неба і вшануй мене своєю присутністю.

З криком жаху Давід повернувся і, вирвавшись із рук, що тримали його, кинувся бігти через ліс. Він не міг собі уявити, що чоловік, який звернув своє обличчя до неба і кричав грубим голосом, був його дід. Він зовсім не скидався на діда. Певність у тому, що трапилось щось дивне, що якась нова та небезпечна для нього істота якимсь чудом увійшла в тіло його діда, оволоділа ним. Схлипуючи, він далі й далі біг із горбка. Коли зачіпався за дерево й падав, то схоплювався і біг далі. Але нарешті падаючи він так ударився головою, що впав непритомний. Він опритомнів на візку, куди Джес його приніс. Почувши руку старого, що ніжно гладила його, він перестав боятись.—Забери мене звідси, там якийсь дивний чоловік у лісу,—просив він у той час, коли очі Джеса дивились поверх дерев, а губи кричали богіві.—Що я зробив, що ти не ухвалюєш мене?—шепотів він ніжно, знову й знову повторюючи слова. І швидко їхав по дорозі, ніжно притискуючи поранену хлопчикову голову до своїх грудей.

II.

Історія Луїзи Бентлей, що стала містрис Джон Гарді та жила з своїм чоловіком у кам'яному будинкові на Елм-стріт в Уайнзберзі,—це історія непорозуміння.

Раніш, ніж таких жінок, як Луїза, можна буде зрозуміти й поки їхнє життя зробиться можливим, буде витрачено багато сил. Буде написано багато глибокодумних книжок, і люди житимуть за тими книжками.

Народжена від ніжної, перетруженої матери та вражливого, суворого, повного мрій батька, що був вдоволений її появою в світі, Луїза з самого дитинства була дуже нервова, одна з тих надто вражливих жінок, яких дуже багато з'явилося в останні часи індустріалізації.

На протязі своїх дитячих років вона жила на фармі мовчазною, з мінливими настроями, дівчинкою, що прагнула до любови, але не мала її. Коли їй минуло п'ятнадцять років, вона переїхала до Уайнзбергу, в родину Альберта Гарді, що мав крамницю та майстерню возів і був членом міської ради освіти.

Луїза переїхала до міста, щоб відвідувати вищу школу, а оселилась у родині Гарді тому, що Альберт Гарді та її батько були приятелі.

Гарді, купець, був, як і тисячі інших людей того часу, ентузіаст у галузі освіти. Він пробив собі дорогу без книжної науки, але був певний, що якби він учився, то жив би набагато краще. З кожним, хто приходив до нього в крамницю, він заводив бесіду на цю тему, а в себе вдома втомлював родину такими ж розмовами.

Він мав дві дочки й одного сина—Джона Гарді. Доньки його не раз хотіли кинути школу й ходили туди лише, щоб запобігти кари...—Я ненавиджу книжки й ненавиджу кожного, хто їх любить,—завжди говорила молодша Геріет.

В Уайнзберзі, також як на фермі, Луїза не була щаслива. Весь час до переїзду в місто вона мріяла про часи, коли вона зможе піти в світ, і переїзд до будинку Гарді здавався їй величезним кроком до волі. Вона уявляла собі життя в місті веселим та повним життя. Їй здавалось, що чоловіки та жінки мусять бути щасливі, даючи та приймаючи дружбу й любов так, як ми приймаємо подих вітру на своїх щокках. Після мовчазного та безрадісного життя на фермі, вона мріяла ступити в атмосферу, що була тепла та пульсувала життям та реальністю. В родині Гарді вона могла б знайти те, чого так жадала, але вона зробила помилку, як тільки переїхала туди.

Луїза заслужила неприязнь обох дівчат—Мері та Геріет Гарді—своєю дбалістю до вчення в школі. Вона приїхала до них у той день, коли почалось учення в школі й нічого не знала про їхні почуття до цього. Була дикунка й на протязі перших місяців не заводила жадних знайомств. Що-п'ятниці з ферми приїздив робітник і забирив її додому й таким чином вона свята проводила не в місті. Тому вона була чужа для всіх, вона постійно працювала над книжками. Мері та Геріет здавалось, що вона це робить на злість їм. В своєму бажанні здаватись розумною, Луїза хотіла відповісти на кожне запитання вчителя. Вона підскакувала на своєму місці й очі її блищали. Й коли вона відповідала на запитання, на яке інші не могли відповісти, вона щасливо посміхалася. Дивіться, це я зробила для вас, здавалось говорили її очі. Вам тепер не треба утрудняти себе цим. Я відповім на всі запитання. Цілий класі буде легше, тому що я тут.

Ввечері, після вечері, Альберт Гарді починав хвалити Луїзу. Один з учителів дуже гарно озвався про неї й вона була рада.—Я знову чув,—починав він,—суворо дивлячись на своїх дочок, а потім ласкаво звернувшись до Луїзи,—другий учитель говорив мені, що Луїза добре працює. Всі в Уайнзберзі говорять про її успіх. Мені сором, що вони не говорять так про моїх власних дочок.—Він устав і, запалюючи сигару, почав ходити по кімнаті.

Обоє дівчат дивились одна на одну та, посміхаючись, хитали головами. Бачучи їхню байдужість, батько починав сердитись...—Я кажу вам про це, щоб ви подумали,—кричав він,—блискаючи очима,—в Америці відбувається зараз величезна зміна й лише в науці надія майбутнього покоління. Луїза—донька багатого чоловіка, але вона не стидається вчитись. Вам повинно бути соромно перед нею.

Крамар зняв свого капелюха з вішалки біля дверей і приготувався зникнути на цілий вечір. Біля дверей він спинився й оглянувся назад. Погляд його був такий недобрый, що Луїза злякалась і побігла вниз по сходах до своєї кімнати. Дівчата почали розмовляти про свої власні справи.—Зверніть увагу на те, що я вам кажу,—прогрімів Гарді,—ваш розум ледачий. Ваша байдужість до освіти послаблює ваш характер. Вас вважатимуть за ніщо. Тепер пам'ятайте, що я скажу—Луїза так високо стоятиме над вами, що ви її ніколи не дістанете.

Схвилюваний чоловік вийшов на вулицю, хитаючись від гніву. Він ішов лаючись, але коли дійшов до Мен-стріт, гнів його пройшов. Він зупинявся поговорити про годину та врожай з іншими крамарями або з фермерами, що приїхали до міста, і майже забув про дочок, або коли згадував про них, то стискав плечима.—А, дівчата завжди залишаться дівчатами,—по-філософському мурмотів він.

Коли Луїза прийшла в кімнату, де були дівчата, то вони не хотіли розмовляти з нею.

Раз увечері, після шоститижневого перебування в родині Гарді, коли її серце розривалось од їхньої постійної холодности, вона почала гірко плакати.—Припиніть ваш крик і йдіть до себе в кімнату, до своїх книжок,—різко сказала Мері Гарді.

Кімната, що її займала Луїза, була на другому поверсі будинку Гарді, і вікна її виходили в садок. В кімнаті була піч, і кожного вечора молодий Джон Гарді приносив туди оберемок дров, який клав у скриньку, що стояла біля стіни. Після того, як Луїза стратила надію подружити з дівчатами, вона верталась до своєї кімнати зразу після вечері.

Луїза почала бавитись думкою про приятелювання з Джоном Гарді. Коли він входив до неї в кімнату з дровами в руках, вона удавала себе занятою, але в той же час пильно стежила за ним. Коли він клав дрова й повертався щоб іти, вона опускала голову й червоніла. Вона хотіла побалакати з ним, але не могла нічого сказати й після того, як він виходив, лаяла себе за тупість.

Розум сільської дівчини був занятий бажанням ближче познайомитись із молодим мущиною. Вона думала, що в ньому вона знайде всі ті властивості, які вона шукала в людей. Їй здавалось, що між нею та іншими людьми збудовано якусь стіну й що вона жила на краю якогось таємничого кола життя, яке було цілком відкритим та зрозумілим для інших людей. Її охопила думка, що потрібно лише хороброго вчинку з її боку, щоб її стосунки з людьми зразу змінились і що за допомогою цього вчинку, можна буде ввійти в інше життя, так само, як, відкривши двері, можна ввійти до іншої кімнати. День і ніч вона думала про це, й хоча рік, до якої вона прагнула, була чимсь теплим та закритим, усе ж у цьому не було ще нічого сексуального. Воно ще не було нічим певним, і вона думала про особу Джона Гарді лише тому, що він був біля неї й тому, що він не був, як його сестри, непривітним із нею.

Сестри Гарді—Мері та Гаріет—були старші за Луїзу. В деякому відношенні вони були цілими роками старші. Вони жили так, як усі жінки в містах Мідль-Вестерна. В ті часи молоді жінки не їздили до східних коледжів, і розуміння класової нерівності тільки починало існувати. Дочка робітника була в такому ж становищі, як і дочка фермера або крамаря. Дівчина була „гарненька“, або „негарненька“. Коли вона була гарненька, то мала молодого чоловіка, який ходив до неї в гості в неділю та середу. Іноді вона ходила з ним на танки або до церковного гуртка. В інші часи вона приймала його вдома й мала для того в своєму розпорядженні вітальню. Ніхто не заважав їй. Годинами вони сиділи за закритими дверима. Іноді прикручували лампу та обіймалися. Щоби починали горіти й волосся розпатлувалось. Через рік або два, коли симпатія між ними робилась досить сильна, вони одружувались.

Раз увечері, підчас першої зими перебування її в Уайнзберзі, з Луїзою трапилася пригода, що підштовхнула її бажання зламати стіну, яка, їй здавалось, стояла між нею та Джоном Гарді. Це було в середу й зараз же після вечері, Альберт Гарді взяв свого капелюха й пішов із хати. Молодий Джон приніс дрова й поклав у скриньку в кімнаті Луїзи.—Ви дуже багато працюєте, правда?—сказав він і раніш, ніж вона встигла відповісти, вийшов.

Луїза чула, як він вийшов із хати і в неї з'явилось бажання бігти за ним. Відчинивши вікно, вона висунулась і ніжно покликала:—Джоне, любий Джоне, вернись, не йди. Ніч була хмарна й вона не могла далеко бачити в темряві, але коли вона чекала, їй здавалось, що вона

чує легкий шум, ніби хтось іде на пальцях у садку між деревами. Вона злякалась і швидко зачинила вікно. Близько години вона ходила по кімнаті, тримтячи від хвилювання й, коли не могла вже більше стримувати своє чекання, просковзнула в коритар і звідти по сходах у маленьку темну кімнату, двері якої вели до вітальні.

Луїза вирішила виконати зараз той хоробрий вчинок, який уже давно мала намір зробити. Вона була певна, що Джон Гарді сховався в садку біля її вікон і хотіла розшукати його й сказати, що вона хоче зійтись з ним ближче, щоб він тримав її в своїх руках та говорив про свої думки та мрії й вислухував її думки та мрії.—В темряві буде легше сказати це,—прошепотіла вона, стоячи в маленькій кімнаті й намагаючи двері.

Але в той час вона відкрила, що в хаті крім неї був ще хтось. У вітальні за дверима почувся м'який чоловічий голос, і двері одчинились. Луїза ледве мала час сховатись за сходами, коли Мері Гарді в супроводі молодого чоловіка ввійшла в темне помешкання.

Близько години Луїза сиділа в темряві та слухала. Без слів за допомогою молодого чоловіка, що прийшов провести з нею вечір, Мері Гарді прищепила сільській дівчині знання чоловіків та жінок. Схиливши голову, вона зщулилась і лежала цілком тихо. Їй здавалось, що з якогось дивного бажання богів Мері Гарді було зроблено якийсь великий подарунок, і вона не могла зрозуміти рішучого опіру свідомої жінки.

Молодий чоловік обіймав Мері та цілував її. Коли вона виривалась та сміялась, він лише міцніш стискував її. Вони сперечались так близько години й пішли до вітальні, а Луїза просковзнула по сходах до себе, в кімнату.—Я сподіваюсь, що ви тихо сиділи там. Ви не повинні порушувати спокій маленької мишки в її науці,—почула вона голос Гаріет, коли стояла нагорі, в дверях коритару.

Луїза написала записку Джону Гарді, і тої ж ночі—пізно, коли всі вже спали, крадькома зійшла вниз та підсунула її під його двері. Вона боялась, що коли не зробить цього зараз, то її хоробрість пропадає. В записці вона намагалась цілком певно з'ясувати те, чого вона хотіла.—Я хочу, щоб хтось мене кохав і щоб я когось кохала,—писала вона.—Коли ви той, кого мені призначено, то я хочу, щоб ви приходили вночі в садок під моє вікно та викликали мене. Для мене легко буде спуститись по ринві та прийти до вас. Я весь час думала про це й коли ви гадаєте прийти, то мусите прийти не гаючись.

Довгий час Луїза не знала, що може вийти з її зухвалої спроби добути собі коханого. Справді, вона сама не знала чи хоче, щоб він прийшов. Іноді їй здавалось, що бути в міцних обіймах та приймати поцілунки—складає тайну життя, а потім настрої мінявся, і вона цього лякалась. Бажання цілком зрілої жінки, бажання, щоб хтось заволодів нею, опанувало її, але вона мала непевне розуміння про життя і їй здавалось, що досить Джону Гарді доторкнутись до неї рукою, щоб задовольнити її. Вона здивувалася б, коли б він цього не зрозумів. Другого дня за столом, коли Альберт Гарді говорив, а обидві дівчини шепотіли та сміялись, вона ані разу не подивилась на Джона й дивилась увесь час униз. Зразу ж, як тільки можна було, вона вискочила з-за столу. Ввечері вона пішла з дому й вернулась лише тоді, коли була певна в тому, що він уже приніс дрова та пішов. Коли, після кількох вечорів, вона, вслухаючись у темряву, не чула заклику, вона засмутилась і вирішила, що для неї нема вже можливості перейти через стіну, що застила від неї радощі життя.

І ось у понеділок ввечері, два або три тижні після того, як вона написала записку, Джон Гарді прийшов. Луїза вже цілком стратила

надію на його прихід, тому що довгий час вона не чула його під своїм вікном. Перед тим, у п'ятницю ввечері підчас поїздки на ферму з робітником, що був присланий за нею, вона зробила дещо, що її злякало й зараз, коли Джон Гарді кликав її з садка, вона ходила по кімнаті й дивувалась, що нове поривання примусило її зробити такий смішний вчинок.

Наймит, молодий хлопець із кучерявим волоссям, приїхав за нею трохи пізно, і їм довелося вертатись додому по темному. Луїза, що весь час думала про Джона, намагалась завести розмову, але сільський хлопець збентежився і не міг нічого сказати. Вона почала згадувати самотність свого дитинства й з боєм відчула нову самотність. — Я ненавиджу когось, — раптом закричала вона й за цим у неї вирвались слова, що так злякали її супутника. — Я ненавиджу батька й старого Гарді теж, — пояснила вона гаряче. — Я вчусь там у школі, але це я також ненавиджу.

Луїза ще більш налякала наймита, повернувшись до нього й поклавши свою голову йому на плече. Вона неясно сподівалась, що він подібно молодому чоловіку, який стояв у темряві з Мері, обійме її та поцілує. Але сільський хлопчисько тільки злякався. Він ударив коня та почав свистіти. — Дорога погана, правда? — сказав він голосно. Луїза так розсердилась, що підвівшись, схопила шапку з його голови й кинула на шлях, а коли він зскочив із возу за нею, погнала коня, примусивши його, таким чином, пройти решту дороги пішки.

Джон Гарді став коханцем Луїзи Бентлей. Це було не те, чого вона бажала, але молодий чоловік так зрозумів її наближення до нього й їй так хотілось зробити для нього ще дещо, що вона не противилась. Через кілька місяців вони злякались, що вона буде матір'ю, поїхали на ферму та одружились там. Деякий час вони жили в будинку Гарді, а потім купили власний будинок. На протязі першого року Луїза намагалась, щоб чоловік її зрозумів той неясний голод, який примусив її тоді написати записку й якого ще до цієї пори не було задоволено. Знову і знову вона приходила в його обійми й намагалась говорити про це, але без успіху. Він мав своє власне розуміння кохання між чоловіком та жінкою й слухаючи він починав цілувати її вуста. Це так бентежило її, що зрештою вона вже не хотіла поцілунків. Вона не знала, чого хотіла.

Коли це, що примусило їх одружитись, не здійснилось, вона розсердилась і говорила гіркі, безсердечні речі. Пізніш, коли народився син Давід, вона не годувала його й не знала, чи хотіла, щоб він з'явився на світ. Іноді вона проводила з ним у кімнаті цілий день, ходила, ніжно пригорнувши його до себе. Потім приходили інші часи й вона не хотіла бачити його й бути близько біля маленької людини, що прийшла в дім.

III.

Коли Давідові Гарді було п'ятнадцять років, із ним, як колись з його матір'ю, трапилась пригода, що раптом змінила його життя. Він залишив Уайнзберг і вже ніколи туди не вертався, і зараз після того, як він зник, його мати та дід умерли. Батько його розбагатів і витрачав багато грошей, щоб знайти сина, але це нас не цікавить.

Це був останній гарний рік на фармах Бентлей. Всюди видався дуже гарний врожай. Цеї ж весни Джес купив довгий клаптик чорноземлі в долині Уайн-Крика. Він дешево заплатив за цю землю, але витратив багато грошей на її поліпшення. Сусідні фермери не вірили в можливість обробляти цю землю й деякі з них сміялись і говорили,

що Джес багато втратить біля неї, але старий мовчазно ходив поміж робітниками й нічого на це не відповідав.

Коли роботи по прокладанню каналів закінчили, він посадив на цій землі городину й сусіди знову сміялись. Але земля дала величезний врожай і він не тільки повернув витрачені гроші, але мав і зайві гроші, на які купив ще дві фарми. Він був дуже щасливий і не міг сховати свого задоволення. Перший раз за весь час перебування на фермі, він з'явився серед своїх людей з усмішкою на устах.

Він купив багато машин, щоб зменшити вартість праці, а на решту грошей купив увесь лишок чорної болотної землі. Одного дня він поїхав до Уайнзбергу й привіз звідтіля Давідові велосипед та одяг, а сестрам дав грошей на подорож до Клівленду, де відбувався церковний з'їзд.

В кінці року, коли вдарили перші морози, і дерева в лісах навколо Уайн-Крику зробились брунасто-золотими, Давід увесь вільний від шкільного навчання час провадив на волі. Один, або з іншими хлопцями, він що-дня ходив у ліс збирати горіхи. Інші хлопці в околиці — більшість із них були діти робітників Бентлея — мали рушниці й ходили полювати на трусиків та білиць, але Давід не ходив із ними. Він зробив собі рогатку з гуми та роздвоєної гілячки й сам ходив за горіхами. Підчас його прогулянок різні думки приходили йому в голову. Він розумів, що він майже дорослий і був непевним відносно свого дальшого життя, але поки він до чого додумався, думки проходили і він знову робився хлопчиком. Одного дня він забив білицю, що сиділа на гіляці та дивилась на нього. Він прибіг додому, тримаючи її в руці. Одна з сестер Джеса засмажила маленьку звірину й він з'їв її з великою насолодою. Шкіру він натяг на дошку та вивісив за вікно.

Це дало новий напрямок його думкам. Після цього він не ходив у ліс, не взявши з собою рогатки, й проводив свій час, стріляючи на звірів, що ніби ховалися в листі дерев. Думки про мужність, яка наближалася, зникали й він був вдоволений своєю хлоп'ячістю та хлоп'ячими нахилами.

Одного ранку в суботу, коли він уже зібрався до лісу з рогаткою в кишені та мішком для горіхів за плечима, дід спинив його. В очах старого була серйозність, яка завжди трохи лякала Давіда. В такі часи очі Джеса Бентлея не дивились прямо, а бігали і здавалось, що вони ні нащо не дивились. Іноді здавалось, що якась незрима завеса опускалась між старим та іншим світом. — Я хочу, щоб ти поїхав зо мною, — коротко сказав він, і очі його гледіли понад головою хлопця в небо. — Ми маємо важливу справу сьогодні. Ти можеш узяти мішок для горіхів із собою. Це нічого не значить, бо ми в усякому разі підемо в ліс.

Джес із Давідом виїхали з ферми на старому екіпажі. Довгий час вони мовчали. Мовчали, й так доїхали до краю луки, де паслася отара овець. Серед овець було ягня, яке невчасно народилось, і Давід із дідом піймали його й зв'язали так міцно, що воно здавалось невеличкою білою кулею. Коли вони знову поїхали, Джес примусив Давіда тримати ягня на руках. — Я побачив його вчора й воно нагадало мені те, що я давно вже хотів зробити, — сказав він і знову дивився понад головою хлопчика блукаючими очима.

Після радісного настрою, який з'явився в нього наслідком вдалого року, його охопив другий молитовно-релігійний настрій. Цей настрій, опанував його надовго. Знову він блукав ночами, думаючи про бога, і знову зв'язував свою особу з людьми старих часів. Він ставав на коліна, на мокру траву під зорями й голосно молився. Він вирішив, що подібно до людей історія яких наповнює сторінки біблії, він мусить принести жертву. — Мені дано ці великі врожаї, і бог післав мені хлоп-

чика, ім'я якого Давід,—шепотів він самому собі.— Може я повинен був зробити це давно. Він жалкував, що ця думка не прийшла йому перед народженням його дочки Луїзи й думав, що, очевидно, зараз, коли він запалить у лісі вогнище та принесе в жертву ягня, бог з'явиться до нього та дасть йому знак.

Усе більше та більше він думав про це, але думав також про Давіда й тому забув про себе.—Зараз настав час хлопцеві вийти на дорогу життя і божий знак торкнеться й його,—вирішив він. Бог прокладе для нього шлях. Він мені скаже, яке місце він займе в житті й коли наступить час його мандрування. Й буде доцільним, щоб хлопець був присутній при тому. Коли я маю щастя і божий ангел з'явиться до мене, Давід побачить красу і славу божого знака чоловіку. Це зробить із нього вірного божого слугу.

Джес та Давід мовчазно їхали далі, аж поки доїхали до місця, де Джес колись благав бога й так перелякав свого онука. Зразу ранок був ясний та веселий, але потім почався зимній вітер, і хмари вкрили сонце. Давід, забачивши знайоме місце, почав тримтати всім тілом, і коли вони спинились біля містка, в нього з'явилось бажання скочити з екіпажу та втекти. Тисячі планів відносно втечі промайнули в Давіда в голові, коли Джес спинив коня і пішов за ним.—Безглуздо боятися, нічого не трапиться,—говорив він сам собі, йдучи з ягням у руках. В безпорадності ягняти, яке він міцно тримав у руках, було щось, що надавало йому мужности. Він відчував швидке калатання серця тварини й це змушувало його власне серце стукати не так швидко. Йдучи за дідом, він розплутов мотузки, що ними було зв'язано ноги ягняти.—Коли щось трапиться, ми тікатимем разом,—думав він.

Коли вони далеко відійшли від дороги, Джес спинився на поляні, що сходила до річки. Він усе ще мовчав, але раптом почав збирати сухе гилля й підпалив його. Хлопчик сів на землю з ягням у руках. Його уява надавала кожному рухові старого певне значіння і з кожною хвилиною він усе більш лякався.—Я повинен пролляти кров ягняти на голову хлопця,—промурмотів Джес, коли полум'я жадібно охопило сухе гилля. Він витягнув із кишені довгий ніж і, обернувшись, швидко пішов до Давіда.

Жах охопив душу хлопця. Йому зробилось погано. Кілька хвилин він сидів нерухомо, бо тіло його мов скам'яніло, але раптом підвівся. Його лице побіліло, мов вовна ягня, що почувши себе вільним, побігло вниз із горбка. Давід побіг також. Жах зробив легкими його ноги. Він скажено плигав через кущі та звалені дерева. Підчас бігу, він засунув руку в кишеню і витягнув рогатку, з якої завжди стріляв білиць. Добігши до річки, він кинувся у воду й, обернувшись назад, побачив, що дід біжить за ним із ножем у руках. Не вагаючись, він нахилився, взяв камінця, заклав у рогатку й, з усіх сил натягнувши грубу гуму, пустив його. Камінь просвистів у повітрі і влучив прямо в голову Джесові, який забувши про хлопчика, намагався піймати ягня. З стогоном Джес нахилився вперед і впав майже біля ніг хлопця. Коли Давід побачив, що він лежить нерухомо й очевидно вмер, неймовірний жах охопив його.

Крикнувши, він повернувся й ридаючи побіг через ліс...—Я не хотів убивати його, я не хотів,—схлипував він. Він вирішив ніколи не вертатись ані до Бентлею, ані до Уайнзбергу.—Я згубив чоловіка, боже творіння й зараз я сам хочу стати чоловіком і піти в світ,—твердо сказав він, ідучи дорогою, що вела вздовж Уайн-Крик.

На землі, біля річки, рухався Джес Бентлей. Він застогнав і відкрив очі. Довгий час він лежав цілком тихо й дивився в небо. Коли

нарешті він устав, то був збентежений і зовсім не здивувався тому, що хлопець зник. Він сів на дерево біля шляху й почав говорити про бога. Це було все, чим він реагував.

Коли при ньому згадували ім'я Давіда, він дивився в небо й говорив, що посланець бога забрав хлопця...—Це трапилось тому, що я був дуже охочий до слави,—говорив він і не хотів більше розмовляти на цю тему.

Переклав з англійської мови Семен Кау

Іван Гончаренко

* * *

Знайомий дзвін ридає із гори,—
Що сум ночей просторами розранив
Кудись побіг степами на яри
Шукати дні загублені і ранні.

Село моє, знайомі голоси,
Почуть, сказать щось радісне, приємне!
Адже ж я ваш, юнак і рідний син,
В якого серце співом полоненне.

І як життя нового не любить—
Рости, горіть на праці до нестями!
Хіба мені в уяві загубить
Дитячі дні, в степах з товаришами.

Ранковий спів і гамір у гаю,
Пташиний спів, зажурені зозулі
Ку-ку, ку-ку
У червні, у маю...
В весну таку—
Не радісне минуле...

В весну таку—зелений пастівник.
Дорога в яр, де коней напували.
Проїхав хтось і курявою зник,
Як наші дні у куряві зникали.

Проїхав хтось і курявою зник
Минуле десь, а дні мої багаті.
У полі спів дзвінчатий, голосний
Дітей малих, мажористих, завзятих.

Їх поведе вожатий на яри,
Де все могили на шляху широкім,
Згадає їм незналий світ старий
Про боротьбу сімнадцятого року.

На захід в степ тікає з міста день,
Вечірня мла ховається у скверах,
А сонце десь за містом упаде,
Щоб знов зійти на радість піонерам.

ДЕ - ФАКТО

Роман

ЧАСТИНА ДРУГА

(Продовження*)

5.

Туман.

Ще далеко від Ставків: вийдеш із дубової ділянки на зруб,—поба-чиш закутані в сиве, м'яке, молочне. Кущі лісу, осикові чагарники,—над чагарниками поколото сиву намітку гостряками вершків, на долинах стирчать березові сухостої, наче хтось довгі тички вставив у сиву глибину й вимірює,—глибокий. Густий.

Глуха важка мовчанка сковує думку. Хочеться зразу гукати, а потім задивившись: замовкнеш, заслухаєшся, замреш. Заснує в голові якимись неясними картинами,—хочеться кудись звідци й хочеться бути тут. Хочеться мріяти...

В тумані хочеться мріяти.

В його затишній утробі забувається світ: заволоікається в пам'яті тонкою молочною плівкою й уява утворює якісь образи, ясні картини далекого життя... Здається, що люди десь ходять плавко, як риби у воді. Шуми м'які там, округлені, пісенні, а кольори, як крізь матове скло,—оксамитні.

Вечори в тумані п'янять, як дороге питво, заволоікають очі блиско-вою плівкою.

Люди лежать у тумані і мріють.

Лежать на шинелях на тирсі, біля вогню: Горіфала Тагіро, Пацан, Коля, Марко Херсонєць. Вогонь світиться у них в очах червоненькими крапками. У Тагіра одна половина лиця темна, одна червонувата, чітка. Він схожий на плакат у дві фарби. І ніс не здається м'ясистим: він виставився наперед, загострився. Коля обперся на лікоть. Марко блищить очима, весь рожевий, і в нього якось недовірливо обвисли знизу щоки. Пацан похуда, очі стали більші й глибші, обличчя обкреслилось, обмужніло. Якось по-дитячому обмужніло.

Пацан каже:

— Марко...—і видно, що не хоче домоворювати. Марко не зводить очей з жару, не відповідає, а через хвилину:

— Ти щось казав, Пацан?

Туман. Пацан дивиться в туман і не доказує, не питає. Потім знову звертається до Херсонця:

— Чого воно тримтить?—а сам дивиться на молоду осичку: на ній дрібно тримтить листя і проти вогню здається, що хтось сипле згори золоті краплини. Потім Пацан питає чи літають мухи вгору ногами, а як ні, то як вони сідають на стелі. Потім зауважує, що в Тагіра є сиві волосинки і знову питає: його цікавить чи людина сивіє тільки на голові—і він заходить сміхом із свого питання. Очі в нього горять. Так,—у всіх очі горять.

Йому не відповідають. Тільки на останнім питанні розтягаються лиця в усмішки. А Марко боїться, щоб його не збили з його думок і звертається до Тагіра:

*) Дивись „Молодняк“ №№ 5, 6—7, 8, 9.

— Коли був Гармата?.. Сам був?.. А черниця?..

— Черниця ще тоді як була...—каже Коля.—А в мене сусідка схожа на черницю. Як ми були малі, то гралися в піжмурки... і ми ховалися у катрагу... так знаєш?..

Він довго смакує своє дитинство й піжмурки. Потім розказує, що та дівчина вийшла заміж і це ще краще. Врешті перевертається нав- знак, мовчить. Він мріє про дім і про сусідку... І Марко мріє, скривлено потягаючи цигарку. А Пацан думає якісь чудні думки й сам собі посміхається.

— У нас в ето время,—починає Тагіро,—в воде двадцать—двадцать два градуса... Пригнеш в воду, обхватит тебя, обласкает... Ех, море наше! А когда волни... Ех, волни!.. Кто із вас купался в волнах?

Усі мовчать.

— Вот как кончим с буржуазией, товарищи, приезжайте, ребята, угощу виноградом, покупаемся... Еех!..

А в темряві лежить інтелігент і в думках узагальнює, синтезує, підсумовує:

„Дрібніє людина, запускається відірвавшись від загального темпу життя... Треба уготувати путь комунізму, треба христити в Йордані суспільної правди, треба рванути вперед і витягти з багновиська індивідуальних інтересів, треба приобшити до великої ідеї, влити в кров...“

— Там-та-ра-там кров мать,—лається Марко. Прикурював—і опік головешкою пальці.

Вдень... і вчора й позавчора вдень у тілі інтелігента було наче повно теплої води—опановувала млявість і в тіні він швидко починав дрібно труситися.

Сідав на сонці, а сонце здавалося осіннім, ласкавим і гарячим. Замирав, відкинувшись на дерево головою, приплющував очі, і в думках, як на екрані, пливли, вривались і затемнялись картини: університет, курсистка й комунізм, Воробйові гори й мати на вішалниці... і все це було не сумне, не веселе, як із книжки Або, як видо- висько... й самому було цікаво стежити за тими картинами...

Коли Марко вилаявся—Інтелігент звівся на руки і зразу почав здригатися. Підсунувся до вогню, показав своє декабристське обличчя, промовив:

— У нас, товарищи, партизаны, как в кабаке. Ругаемся ми, неприятно слушать...—сказав наче пожалувався...

— Та це в нас у крові, Інтелігенте!—Мабуть як народила мати, то так і сказала: Ну що?—Вже, таку твою...—І ціле життя так.

— Нужно отвикать,—знову сказав Інтелігент, наче запитав, і повер- нув великими сумними білками.—Нужно отвикать. Ми грязние, озло- бльонние. Прі комунізмє люди будут не такіє. Ми готовім путь красівим чістим, с одухотворенними ліцамі людям. Ми їх предтечі, недостойние развязатъ ремінь у ног їх.

Пацан засміявся.

— Ти, Інтелігенте, заріс увесь, то й думаєш, що ти Іоан-Предтеча. Дай я тебе хоч кіскою якою обстружу.

І подумав Інтелігент:

„Вони знущаються, як знущались над пророками... Ці люди, що стануть його учнями. Справді—бути предтечою і христити їх духом людности...“

А Марко знову лаявся:

— Я воюю, страждаю тут для них і я ще недостойний їх?!

І скоро Інтелігент забувся. Біля вогню його почало трусити, він поводив печальними очима і слухав балачки. Потім задумався, зади-

вився в куші, на далекі дерева в просвіті над ставками й говорив, наче сам до себе:

— А что еслі би земля вдруг стала жіdkостью... как вода. Тогда большевікі, петлюровці, все одинакові. Кто тонет, кто спасается, деревья всасиваются в почву... по ветві і весь лес становится похожим на сад молодых развесіstих яблонь.

Він обдивляється очима всіх, очі в нього гарячі з вогниками.

— Ти що, Інтелігенте, плутаєш? Е-е! Дивіться на нього, він же зовсім хворий!

Інтелігент, наче спам'ятавшись, важко зіdхає і падає на тирсу головою. Усміхається сам собі, облизує язиком сухі м'ясисті губи..

Тагіро підсувається до нього й дивлячись у покірні голубі очі, пробує долонею голову.

А в Інтелігента на обличчі якась дивна радість, — як п'яний, — вона викликає у них жалість і тоску в тумані.

Дрібно здригується Інтелігент, натягує сіру шинелю на плечі, ніжитьсь, наче обласканий самою юною любов'ю. Наче в неділю сидить він із курсисткою на Воробйових горах і вона йому перебирає пальцями волосся. Інтелігент плющить очі, потім підносить віі, наче з сну й новими очима дивиться на людей. І Тагіро здається таким коханим, добрим велетнем — хочеться поцілувати його в щоку, освітлену червоним полум'ям, і в лоб смуглий, блискучий. Хтось щось сказав і звучать у вуха слова, а зрозуміти не можна, тільки всі сміються і Тагірове обличчя в сміху ще миліше.

Ворушаться слова в голові. Блудять у тумані, важко їх зібрати до купи.

— Смейотся... наш Тагіро... татарін наш Тагіро при огне хорошій... Кончим с буржуазіей...

— Давайте, хлопці, покладемо Інтелігента, постеліть.

Туман. Ночі проходять у мріях. Лежить Інтелігент і широко дивиться в туман, а він затишний, добрий, обгорне, обпеленає, заховає все й так гарно мріяти.

— Туман, — каже Інтелігент, — туман... он такой добрий і пріятний зверь... как-то хорошо висасивает, как вампір. Еслі би вампір бил прекрасною девушкою—ведьмой, еслі б так сложилась фантазія...

І всі думають, що Інтелігент балакає з гарячки про туман. А він мутно пригадує хемію і отруйні випари боліт і солодко відчуває жар, а гострі бляски сумних очей то займаються, то заволікаються плівкою, — викликають жалість і тоску.

Жару не буває великого, тільки очі горять, горять, горять.

Здається в них вигоряє життя. Висмоктує туман життя і всі бачуть: вигорить Інтелігент, як свічка, і погасне.

Був тільки Вепр, Лавро, Юрко і Стенко. Вони сиділи на порослому мохом камені, попідгинавши ноги, курили і стиха розмовляли. Схоплювався часто Антоша, махав руками, починав кричати. Тоді Лавро, не підіймаючи голови й не дивлячись на Вепра, казав:

— Антошо, сядь. Чого мигаєш перед очима?

— Нам, свіжим видніше, — казав Юрко. — Так ні чорта не буде й вас або переловлять, або порозлазяться...

— Як руді миші, — додав Стенко. — У вас справді не видно нічого партизанського.

— Ну? — питався Лавро й пихкав цигаркою. Тоді вогник роздвітав маленькою ясною зіркою, шипів і освітлював половину Юркового обличчя;

чуб, око блискуче й насторожене, і напружену ніздрю, тверду як кваліна. — Ну?

— А чорт його знає.

— Треба вдарити на містечко, — таємничо нахилився Вепр і обвів усіх поглядом, стежив у темноті, як думають.

Лавро сидів, як камінний, тільки цигарка шипіла і прискала.

Юрко не згоджувався: цмакав недовіркою язиком і крутив головою.

Стенко сказав:

— Що, гратись? З п'ятьма, шістьма вдарити?

— Організувати ще... — настоював Вепр, — а потім наскоком...

— Треба підтягнути зразу всіх... а потім...

— Ех, дай мені півсотні хлопців, так я тобі чорт його знає, що зроблю. До Київа прийду з ними.

— Да, людей у нас не хватає. Хвакт.

— Людей дай, — знову сказав Вепр, — людей мені дай, та й побачиш, і всі наші підтягнуться би. Що ти хочеш? За що вони відповідають тут? А так зробити, щоб вони знали: в селах відомо, що в лісі є одинадцять більшовиків, щоб вони знали, що на них дивляться, надіються, що з ними хтось є... Розумієш? Дядьки візьмуть у руки, вони як прийдуть, то скажуть — або робити, або розходитись, шарлатани ви, а не більшовики!

— Треба набирати, готувати хлопців — це наше діло, Стенька, — сказав Юрко. — Так. Я візьмусь.

* * *

І Юрко взявся з несподіваною для нього самого енергією і вмілістю. Безконечно радів, бігав і таємничо говорив із хлопцями.

До кожного підходив по іншому. Зразу вивідував, яким духом дише, хоч кожного знав добре, потім як кому; іншим казав, що можна дістати револьвера, а потім, як виступатимуть поляки, колошкатимуть наскоком. Вже придбали кулемета — це був важний Юрків аргумент. Юрко зацікавлював партизанською кумпанією і життям; іншого агітував проти контр-революції. Хлопці свої знайомі. Сидять у селі, ходять до дівчат, горляють пісні та й пісні за поляків затихли. — Хочеться не одному скоштувати того невідомого — партизанства. Заманює: там у лісі якихось одинадцять більшовиків. І круг них — уже пішло по селах — гуртуються люди. І парубчак думає, а чого не піти, потім побачимо, а поки що...

Збиралися в Дубині. Нечипір Ганчар, Михтод Роженко, два брати Гаврило й Кирило й курносий Чорний, що найліпше в селі танцює гопака, низенький, грубенький і смуглий. Не то, що смуглий — циган — та й годі.

Найперше випили пляшку, потім спльовували й курили, курили і спльовували.

Говорив Юрко:

— Обідно, помінаєш. Їй богу, обідно, що за мати... у лісі наші хлопці, а ми собі ні гу-гу. Наче ляхівські приспінники. Так, помінаєш, і тягне якого полячка угробити, мати його...

— Угроб Мйонка, — сміється Чорний.

Юрко теж сміється.

— Оце сказав. На чорта його бити? Хай собі волочиться. Сам здохне скоро, — і потім враз серйозно: — бач Мйонко трудящий поляк, але не пан. Ціле життя на цукроварні, а тих... Ох, так, брате, коли тікатимуть, як на зайців засідатимемо на панків.

— Слухай, а вони ж як там у куренях, чи як?..

Юрко нарочито говорить широко розставляючи губи й матюкається, щоб зовсім по-парубоцькому:

— О, в них життя! А Вепр Антоша там є... побачиш. Це ж хлопець! Здається, з голими руками полк узяв би! Очі блискають—отак-о!—показує Юрко.—Словом, хлопці, йдемо сьогодні. Тільки про це ша!.. Ви ж розумієте, бо це, мати його... діло таке, що гачок і петля.

З Петрунем Юрко говорить інакше. Юрко взяв Петруня наче вищим за інших. Його не вмовляв, а розказував, інформував і радився, як бути з хлопцями, тому Петрунь прибрав відповідного тону:

— Ми це устроїмо.

І вони першими пішли удвох на Ставки.

Юрко почував себе щасливим. В будень він бив молотом у Стенка, а все думав про вечір або про свято, коли піде в загін. Там знають—Юрко організатор і вмілий хлопець.

Разом у лісі він заходив до Ксені. Ламав на городі сонячника і йшов до Наталі. Наталя—це перший Юрків друг. З Наталею Юрко мріє. Наталя повинна знати, що її Юрко—це не пустячок, не лінтяй і не бездомний волоцюга. Юрко—партизан...

* * *

Лавро прийшов з Юрком, Стенком і Петрунем.

Петрунь огрядний парубчак, погладжує рукою колись мабуть дуже повні, а зараз пласкуваті широкі обвислі щоки, щурить малесенькі очі підпухлими віками й говорить, одривчасто хапаючись то правою, то лівою рукою за рота. Він у селі відомий за головного комуніста, але сам непартійний, лише був в армії, тікав із більшовиками, служив в упродкомі й ще десь, і ще десь. При поляках ховався, спав на дровитні, за озером на копиці. Завжди з ногоном.

В загоні кожний раз радий щось зробити, але ніколи не має плану, „лінії“. За його допомогою все ж загін придбав два ящики набоїв, гвинтовок і револьверів для хлопців. Справа в тому, що в загоні не всі мали гвинтовки, а в останній час навколо партизанів нашарувалась ціла юрба хлопців із сусідніх сіл.

Часто навідувався Гончар Нечипір. Він важкий і лінивий жалів, що послуга кулеметом останеться незакінченою і тому хотів показати, що він „максима“ дав не з-проста, що він теж більшовик. Лапатий, білий, наче викис у глині, махав білими руками, кричав, матюкався на поляків і на Петлюру й запевняв, що голови не пожаліє, а поляків поколошкає. Сам флегматик, грубий та окатий, він врешті любив партизанські будні й любив випити на дурницю.

Чорний дядько з бородою, Корній—„основник“—партизан покинув загін. Зник. Його знали, як бездомного п'яницю і думали, що десь шляється по селах, вважали незначним чи вернеться, чи не вернеться, але щоб видав—цього не боялись. Бо дядько Корній мовчить і п'є чарку, слова не витягнеш із нього, а якщо на більшовиків—устане, візьме за барки й гепне так, що в Америці почують. Це знають усі після випадку з Колею, бо Коля взагалі козел спокути в загоні. Коля нещасний підгородний міщанин із заплясаними очима й роздертими ніздрями.

Через два тижні після того, як дядько Корній зник із загону, одного вечора сиділи хлопці сливе всі у зборі (крім основників був Юрко, Стенко й Петрунь), як у лісі хрипкий, схожий на коров'ячий голос заспівав при відсутності будь-якого музичного чуття і слуху у співця. Заспівав „Стеньку Разина“.

Юрко був надзвичайно здивований, коли побачив проти вогню приружену низьку постать дядька Калима. В голові мигнула картина з повстання: стоїть дядько дивиться в землю, сперся на палицю і допитує: — А це знаємо? А це знаємо?

„Чого він сюди?“—подумав Юрко.

А з-за спини дядька Калима Мусій Линок—білобровий і біловусий; Ковальчук, Верба... Опеньок.

— Здорові, хлопці!—вітається дядько Калим. Він не оглядає гурту, шукає собі місця сісти, як бик, що схотів лягти, сідає, цупко кладе вишневу палицю обіч себе і витягає кисета.

— Значить, хазяюємо на Ставках?

— Та хазяюємо. Мусимо, дядьку, хазяїнувати. Нічого не поробите. В селі ж поляки хазяюють.

А Веpr дивився, дивився та до Калима перегинається через вогонь. Очі поставив відповідно моментів:

— А ви хто будете?

— Так,—каже дядько Калим. Потім наче нагадав про Антошу, Повернувся:—А ти, дитино, не гарячись, не гарячись. Так ніколи нічого не вийде.

Антоша хотів вступити в дискусію, але Лавро сказав:

— Залиш, Антоне, дурачитись!

А дядько Калим закурює.

— Чули ми, хлопці, про вас. Хазяїнуйте, та добре хазяїнуйте.

— Будьте сусідами. Може й спрягатись доведеться,—сказав Лавро.

— Ну, а реманент же маєте? Там і нашим припасіть, бо ми також навідаємось.

— Реманенту, дядьку, є трохи, та малувато.

— Там у мене дві пихкавки. Заберу другий раз. Ми ще до вас цілим загonom. П'ять чоловіка. А ще синки єсть. Заїлись на ляхів. Де ж це наш отаман?—звернувся дядько Калим до Опенька.

Отаман через чверть години виринув, як із води, й перевернувся вверх животом за спиною. Інші не встигли й помітити і придивлялись у темноту, а інші закричали:

— Дивись ти?!

— Корній?!

— От так заковика.

А Корній, тихий дядько з бородою, точеною з мармуру, спокійний і мовчазний Корній любив несподіванку. Це мало хто знав і що всі знали це:—Корній скучав за селом, за землею. Пішов і став помагати обжинатись старшому синові дядька Калима, а там зустрів Петруня. Петрунь знав, що з загону зник дядько з чорною бородою, а звуть Корнієм, запитав як звати й догадався. Розказав, що був у загоні. Тоді вдвох підібрали кумпанію і держали в таємниці, а тепер Корній наче б отаман.

Взагалі основний загін партизанів був зараз штабом того гурту, що горнувся до них. Всіма военними справами відав Антоша Веpr. Політикою стосунків із незаможниками, із парубками околичних сіл і буденними справами всього загону—Лавро. Ходя доглядав за зброєю, дбав про доставку,—щоб не замokло, щоб було наготові. Марко викликався сам бути продснабом.

Тут маленька причина, що про неї догадувався лише Юрко. Центр продснабу був недалеко Наталиного куреня. Туди несли все з Рідкодубів і з Слобідки. Зберігала, ховала і приготувляла Наталя. Вона виявилась роботящою і розбитною дівчиною і з Юрком сміло бувала в загоні. А Марко смакував, обдивляючись її постать і губи, смакував і

при-
на з
тує:

сий;

оту,
аде

те.

нь.

у,
гоо.
ж

и

и

просив призначити його продснабом. Юрко побоювався, але промовчав: Хіба можна говорити щось про Наталю, коли тут загальна велика справа, і потім є біля Юрка Антоша Вепр. Він називає Наталю сестричкою, проводить, коли одна, оберігає і любить. Іноді обійме рукою за плечі, — ех, ти, сестричко моя! — І пустить, і забуде. Юрко за Антошу не боїться, і Наталя довірливо ставиться до Вепра. Він Наталю не дасть в обиду.

Хлопці раз жартували:

— Спокусить твою черницю Херсонець! Опредільонно! Зламає...

Юрко спокійно підвів очі:

— Ну, що ж, — уб'ю та й годі! — і він це так сказав, що всі повірили. Марко вів своє діло вправно.

Потім найшлась відповідальна важна робота Інтелігентові.

Тільки Коля Барахло нічим не відав.

7.

Цього вечора Лавро сказав, приховуючи розпач:

— Що робити з Інтелігентом? Зачахне...

Хлопці думали.

Петрунь гладив пласкуваті щоки, потім ухватився за нижню повну варгу й подумав уголот:

— А що як би в дядька Калима? Поляків зараз у селі немає, та й ніхто на Інтелігента не подумає, що він більшовик.

А на другий день Інтелігент сидів на фурі сушняку, а Пацан сміявся і дружньо показував пальцями на смішну зігнуту постать із зарослим обличчям.

— Ой, предтеча!.. Дивіться хлопці, ха-ха-ха... — і сміявся Антоша.

— А йде тобі на фурі їхати! Ха-ха-ха! — здо-о-рово!

Через кілька днів по садку похожала висока постать у білій верхній блузі і в штанях із нового полотна. Старі черевики, попротирані на пальцях, блищали на сонці. Чуб зачесаний з боків на середину, а на тім'ї вихор, як зачісувалися за часів Пушкіна. Обабиц одутловатих зеленкуватих щок пушилися м'які вимиті бакенбарди.

У покійного попа був синок. Він два рази приїжджав із Москви й один раз із товаришем. Обидва говорили з людьми про Керенського й Родзянка, про волю, про руський народ. Люди слухали з пошаною і з симпатією, а піп сидів на горбку і всміхався. Попового Жору любили й довірливо слухали його слів. Це було давно. А тепер у братчика Калима з'явився знову Жорів товариш, студент із Москви, що остався без притулку. Його студентську приналежність виказував високий кашкет із кокардою в білій руці і в кишені документи філологічного факультету, старі документи, що він наче між іншим показував Лебедєві.

Лебедєв садок припірає до Калимового. Старий і тінистий, він наче обходить його з боків, прикриває зверху, нахиляється, наче зелень його хоче розіллятися по боках і потопити Калимову оселю.

Сонце ясне й на землі чіткі жовті плями. На сучках висять сітки, під яблуною старі соти, біля вуликів грають дзвінко однотонно бджоли й од цього здається ще більш сонячно. Лебедєва сестра сидить в альтанці, обвитій виноградом; вона біла й чиста, — зараз рябіє од сонячних цяточок. Два великих собаки клацають зубами біля ганку. Кругом садка якісь комори, пристройки, надстройки й одстройки. Валяються бочки, поламана бричка, розсохлий зелений стіл, вага.

Лебідь виходить із хати, що на горбочку, і йде в садок. Він бачить Інтелігента. Вітається, низько нахиляючи голову, потім підходить до плота й усміхається білим пухким лицем:

— Мечтаєте? Как вам наша провінціальная обстановка?

— Да, я об етом хотел сказать. У меня такое впечатление, как будто я герой Майнридовского романа, попавший к дікарям. Положеніє спасають любезно предложеніє вамі книгі. Как вам нравится Оскар Уайльд? Ви читали его в оригінале?

— Із європейських языков я более ілі менее свободно владею... собственно... да, только французкій язык...

Словом, так сьак вони найшли спільну мову. Інтелігент поводився гордо й наче забував Лебеда, а Лебідь підсувався, підходив, заговорював і нарешті попросив узяти в нього кімнату.

— Хочу создать вам хоть намьок на вашу обстановку і среду. Буду польщбон.

В Лебеда медом пахли спілі яблука під яблунями, і яблунями пахнув мед. Було по-дачному ідилічно й затишно од людей — „уютно от дікарей“ за високим глухим частоколом, що скидався на фортецю середньовічних замків.

8.

Загін зростав.

Гурток „основників“ являв собою наче фракцію з півсотні розкиданих селян, що бажали визволення й помсти. У цій фракції зараз панував дух рішучости, спаяности й відповідальности. Хватався Вепр. Він за останній час брав усіх у руки, стиснув міцною дисципліною, став справжнім командиром. Він наче готувався до вступу, посилав Марка, Пацана й Колю в розвідку, хоч і знав, що поляки основною своєю масою зараз перебувають на Київщині. Робив плани, ставив і переставляв прапорці. Біля зброї постійно стояв вартовий.

Тепер хлопці почували ґрунт під ногами й неможливі груди за спиною. Вільно бували в селах — у Слобідці, в Рідкодубах. Як зарядило на тиждень дощем і мрякою, тоді Тагіро й Пацан спали в клуні край села в дядька Калима. Ходя ходив до Лавра. Дядько Корній став хазяювати у Калимового сина. Тепер уже зовсім. Він підстриг бороду, загорів ще більше, повеселів і ожив. Ожив наче пересаджений у землю.

В обох селах було багато товаришів. У Слобідці Лавро зірвав „очеретяну кумпанію“, разом перетягнувши до себе гурт неможливіх і перетягнути було легко, — поляків нанавидили, на поляків махали кулаками в темноті: не в одного забрали підводи, хліб, сало — махали кулаками: боком вилізе, вельможний пане! Ой, вилізе! — І на загін тягнулись, як на повстанський штаб. Дядько за гвинтовку не дуже любить братися, а так підтримати та піддати духу — це можна. А там і сам втягається. — А я то що, в мене хіба не дві дірки в носі.

9.

Противна погода. Росить, — не то дощ, не то нема дощу. З дерев капає, з стріх капає, сльозиться, а сонце, як око з більмом.

З вечора залишився ночувати Юрко (сльота ще позавчора почалася і не перестав). А вранці встала Ксеня виганяти худобу на луки, та й конче треба тієї свитки, що дала з вечора Юркові й Лаврові вкритися.

По драбині вилізла на високий засторонок і сіла з краю, поки звикнуть очі до темряви. Потім полізла до хлопців.

Спали кріпко. Лавро хропів. Придивилась — відкотився Лавро, а Юрко не сам. Ще хтось є. Злізла до краю й відхилила граблями двері...

Тоді придивилася ближче.

Лежало жовтою перепічкою пласкувате усміхнене обличчя з закритими очима. Нагадала того китаїця, що бачила в лісі

„Правду казав Гарменко:—Лавро з таких... Китаєць із Лавром... а тоді ж не признався... щось тут є..“

— Юрко,—шопотом,—Юрко...

Юрко відкрив очі.

— Хто це з вами?—Тихо!..

— Знайомий один із містечка. Булки продає.

— Брешеш, це той китаєць, що я в лісі бачила! Чого він із вами?

— Ну, а хіба що?.. Я хочу спати.

— Так і спати! Почекай—поговоримо. Тільки тихо, хай Лавро спить—він набився.

— Ну, про що ж ми будемо?

Ксеня краще вмостилися біля Юрка.

— Скажи, з ким шайкуєш? Я ж знаю, що в тебе є дівчина.

— Та де?!

— Ай, Юрко, не віднекуйся.

— Та де?!

— Знаю.

— Ну?..

— От тобі й ну...

— Нічого ти не знаєш і нікого в мене нема. Видумуєш...

— Якби не мав, до мене підсідав би. Хіба не знаю?

— Та десь є якась, колись найду. Або-що?

— А я ж...—сказала після мовчанки. В павзі міцно кусала губи й дивилася в очі докірливо й чужою.

— Що ти?

— Юрко! Щастя не матимеш так... Миколка наш росте, сміється як гарно...

— Чому я знаю.

— Чудак, ти придивися.

— Знаєш, Ксеню,—там побачимо, а тепер я дуже хочу спати.

Не ворухнулася. Узяла рукою за підборіддя, як дитину—ласкаво.

— Юрку... ну, не будь же таким... Юрасю!..—Юрко мовчав.

— Юрасю, сволоч ти така, гад ти сикучий, Юрко,—впала на груди головою і заплакала здригуючись.—Ти мене запам'ятаєш, гаде сикучий..

Швидко підвелась, обтерлась хвартухом і сповзла вниз на тік.

Лавро підсунувся до Юрка. Не хотів нагадувати, що чув їхню балачку, але сказав:

— Цей сукиної дочки треба стерегтися. Пам'ятай, Юрко. Її батько діловий чоловік, а він куркуль, загонить враз. А потім отой супчик, що до неї ходить—юнкер... Він хоче поласувати, вона це знає,—він її не візьме. Вона на тебе точить свої білі зубки... Але щоб вона не надумала помститися! Баба, брат. Пам'ятай, що вона на китаїця дуже косо... Що? забула про нього? Як треба, то нагадає!

Лавро шептав довго, швидко, гарячий зі сну дихав у вухо Юркові й сопів, як задумувався, одкидаючись навзнік.

10.

День починається сонцем. Хмара надусалась молодим бичком до гарячого обличчя, надусалась і відходить, зачарована радістю, відходить і тане у високім небі. „Чого воно в погідні дні, перед сходом сонця хмара?“—подумав Юрко вперше. А хмара розпливається, розбрєдається по небі, як розбрєдаються вівці по полі. Звонять у селі. Вільхи високі

задумались на межі—задумалися, як живі, і одна наче взялася рукою в підборіддя, дивиться вниз із призи́рством, що люди такі маленькі, а такі неспокійні. І так до лиця вільхам ця вранішня задума під сонцем, бо звонять у селі, і сонце врочи́сте й раді́сне—встав Юрко здоровий і бадьорий, з думкою, що сьогодні відпочине.

Останній час рідко придивлявся і прислухався, як живе все кругом: сонце, хмари й вільхи на межі. Вставав рано, брав торбину з хлібом і йшов на росистий Ксєнин город, рвав цибулю, іноді в торбині було сало—брав засмальцьовану й погорілу одєжу і йшов до кузні, а там кував. Дрібно й весело вигравав на все село, повідомляв, що кузня одчи́нена й можна нести кувати.

Ляскало об сусідню клуню, що через дорогу, вискакувало. Десятифунтовий молот зрідка поважно гупав, а фунтовик у лівій дробив соловейком об кува́дло, заливався, і залізо гуділо високим підголосником. Це була музика, вранішня пісня.

Так починалися дні. А сьогодні почалось сонцем.

Вийняв із скриньки, що стояла під катрагою (там і спав—намет над льохом був за садком у Ксєні, то ж і Юркове помешкання), чисті, чорні галіфе, кепку й полотняну верхню сорочку. Одягався, посміхаючись собі, що добре так бути самому, вільному, як птиця. Добре отак сидіти проти сонця і зашивати ки́шеню, добре йти до ставка, захопивши сивого змилка, так наче лише для тебе все сонце і свіжий серпневий ставок, і ворона на вершку дерева, і для тебе ки́шать у фурі хмизу горобці, кричать, біснуються. Дзвухнув каменем, бо хотілось сильного руху. Фурхнули з дровитні, метнулися і покрутилися над сусідньою хатою.

Захопив із собою махру, любовно всунув за пазуху під пояс ногана й польопав босими ногами, розглядаючись і розмахуючи руками, через леваду на ставок.

Глибоко у ставку плавали хмарки, і сонце під очеретами збоку. Хотів уявити, що зараз ускочить у цю безконечну моторошну глибину й злорадо почуватиме, що держиться зверху між двома безконечно глибокими неба́ми.

На другім боці сиділа проти сонця роздягнута дівчина, обхопивши руками колі́на. Вона довго не лізла у воду, сиділа й дивилася на Юрка. Її зігнуту поста́ть трудно було розглянути, а лице зда́ля було одною білою плямою.

Юрко хотів пливти через ввесь ставок і проплив уже до середини, але згадав Наталю і почав часто йти нурця, плюхкатись, як качка на воді; забився об воду, підійняв піну і до самого краю пішли круги по ставку. Аж до тієї дівчини. А вона бовталася з краю на піску, і коли Юрко швидко поплив до краю, почала одягатись.

По греблі рипіла підвода. Повернула у провулок на ліс. Зараз туди піде Юрко, скоро побачить Наталю. Матушка сьогодні зранку у попів...

Потягнуло швидше одягатись, іти.

В лісі настирливо кричала якась пташка, киркала наче в неї дерло в горлі, здається перелітала за Юрком, мов би стежила.

— От простуджена,—вилаявся Юрко і шпурнув дрючком у ги́ляки.— Киш, бодай ти здохла!

А через кільканадцять кроків простуджена пташка знову тріщала над головою. Наче стежила.

* * *

Звечора Ксєня була в Рідкодубах. Обдивлялись господарство удвох з Юрком; стягали ги́ляки на купу в дубині—хтось зрізав два дуби. Вибрали огірки, знесли гарбузи до катраги. Жваво робили обое, і Ксєня

була весела, сміялась і Юрка називала, як чоловіка:—Слухай!—радилась:—Гарбузи продамо, як ти думаєш? У батька і своїх доволі, а мої свині бараболю їстимуть. Треба вигодувати кабанця на різдво... перистого в саж посадимо...

А коли Юрко пішов до Стенка, Ксеня не хотіла йти додому. Зайшла до свекрухи.

Двоє старих жили тепер самотньо на глухій вулиці. Сварилися, весело і смішно бились, розсипаючи штифти й обрізки ременю. Старий поправляв чоботи, обробляли шмат города і скучали. Ксеню мали за дочку, були раді як коли забігала, не знали куди посадовити.

От і сьогодні:—Залишся, залишся, Ксеню. Побудь, доню, з нами—старими, аж у хаті ясніше, як прийдеш ти... Наче сам Артем заглянув до хати...—стара завжди починала плакати, як забігала Ксеня, і, тісно стуляючи вії, видувала сльози з очей, що заступали світ.

І Ксеня осталась. Дуже просили старі, та й на думці було: Юрко тут. А ранком певно піде до ліса. Скільки знає його, він усе до ліса. Чи у Слобідці, облюблював кого... бо не до неї ж він ходить... не до неї, не так би говорив. Наче й любить, і жартує і все, а має десь когось... Десь туди на Слобідку. Іноді й не треба, а приходить. Якби до мене—посидів би, а то прийде й поспішає.

Ксеня розгублювалася. Так і так думала, догадувалася. Врешті сказала собі:—Завтра я—не я, як не дізнаюся!

І Юрко не пізнав на ставку Ксені. Юрко не бачив, повернувши у провулок до лісу, як вона пішла городом стежечкою понад річку, луками з м'якою отавою і як часто поглядала на нього через низенький тин. Не боялася загубити, бо тепер уже ясно догадувалася, що вийде Юрко на Білу дорогу і звідти в ліс. Тихенько співала якусь пісню і йшла назирці, й посміхалась сама до себе, тамуючи тим досадливі догадки.

* * *

Юрко повернув із просіки, що йде до Слобідки. Пішов вузьенькою стежечкою в праву руку, як до Ставок. Далі звернув поміж гиляки на непротоптані місця.

Підійшов до старої липи. Липа була обгризена, якась безлиста і скидалася на зшиту крокву, поставлену вверх острішками. А там, де розходились гиляки, чорніло дупло з середини.

Юрко оглянувся кругом, потім стромив руку в дупло й виїняв листи. Почав розгортати й розривати.

Читав:

Юрку! Я їду в город, пошукаю ревкому. Чорт його знає, як його знайти. Не був ще в таких справах, тепер довелось керувати навромацьки.

Май на увазі, Ксенька оце якось сказала мені:—Знаємо, з якими китайцями ви водитеся. А її батько затребував документи. Каже,—я тебе й досі не знаю,—і яхидно так мружить очі! Хитрий куркуль! Ну, я йому показав метричеську випись і довів, що я з Полтавщини й не можу бути там через поляків, а попався сюди з Петлюрою.

Скажи, хай ніхто з наших не приходить і не питає про мене. Ти, мабуть, візьмеш листа тільки в неділю. Побачиш хлопців, то накажи, щоб держались. Нам ще треба посидіти деякий час. Дивись там добре, як отой супчик юнкер. Він буває у Ксеньки. Треба, щоб ти побачив Інтелігента. Дивіться, хлопці! Наталі привіт. Люблю твою Наталю.

Лавро.

* * *

Коробочкою згорнутий листок. Енергійний, красивий почерк.

Юрку, сучий сину, чого не приходиш? Хазяйством обростаєш, куркулем хочеш стати!.. Захвати Наталку та й приходи. Вона ж обіцяла вареників наварити сьогодні. Я й макитру дістав—велика, можна приймати ванну. Приходь із Н. Вип'ємо. „На Шіпке всьо спокійно“. *Вепр.*

* * *

Були ще листи від Петруня і від Стенка до партизанів. Петрунь писав по-руськом—„армия рабочих и крестьян ждет нашей помощи из тыла, а поскольку я был в лесу, то захотел вам кинуть два слова: готовы наши бедняки выступить. Очень уж надоели поляки за мало-срочное свое пребывание на советской Украине“...—й т. інше.

Юрко завидував Петруневі, що він так уміє писати, але чомусь недолюблював цього хлопця з обвислими пласкуватими щоками й сірим волоссям.

Стенків лист був діловий і короткий. Зрідка пересипався жартами, трошки надуманими й несмішними. Він писав, що дядьки не знають, що робити з новими садибами, що деякі везуть дерево на свої старі двори, що поляками незадоволені куркулі, що можна сміливо готуватись до відкритих виступів. Він ставив питання над чим треба подумати; це—де взяти коней. Коней треба хоч кілька, хоч для розвідки й кулемета, „врешті в „максима“ запряжемо Тагіра“—писав Стенко—„той потягне хоч трьохдуюмовку“...

Лист був розкритий і адресувався в основному для Лавра.

Стенкового листа принесла Катя. Вона заходила до Наталі та не застала її і написала каракату писульку.

... Кохана Наталю! Я вже знудьгувалася за тобою.

Інтелігент у нас буває і часто говорить зі мною. Він любить Юрка й тебе і просив, щоб я прийшла чогонебудь до Лебеда післязавтра, він має вам передати листа. Цілую тебе міцно. *Катерина Остаповна Сокирка.*

Матушка в неділю піде до Круглого озера.

* * *

Юрко сидів, курив, перечитував листи й ховав у кишеньку на грудях. Потім встав і посвистав лісом.

* * *

Ксеня оглянулась навкруги: зарізувала в пам'яті дорогу і стежку придивилась на липу й подалася просікою.

11.

В сонячній тиші мовчав ліс. А почувалось, як і завжди чувається в темному глибокому лісі,—творють він свої таїнства, ворожить тінями, перешіптується сам із собою. Там он під трьома деревами зішлись тіні вугловаті й цятчаті в сонячних кереях, зішлись й застигли, чарують як алхемики, а на горбочку каракатий пень молитовно схилив роги, дивиться в землю, задумався. В далені скачуть сонячні зайчики й десь тривожно скрикує пискливий голос.

Ах, цей ліс у неділю рано! Його настрій, широкий і непоборимий, затоплює, заповнює людину. Розпускає душу в сонячній тиші, хочеться

спертися спиною до дерева й застигнути, злитися з лісовими таємницями. І завмерти одземковим приростком біля дуба.

Наталя молилася. Стояла навколяшки й молилася на схід, на дерева беззвучними словами. Юрко тихо підійшов і сів. Дивився на Наталю збоку й нагадав якою зустрів її вперше. Трудно було б визнати в ній ту торішню Наталю: вона тепер без хустинки, гладенько зачісана назад, виглядала дужою, риси наче закруглилися зформувалися, вона вся стала кругліша на обличчі, очі розумні й задумані, в стану наче більш вигнута од того, що оформився дівчий стан. А взагалі з своїм відкритим чистим лобом, із темними піднятими бровами, викресленим овалом таки нагадувала якусь святу на образі. Головне—ці очі. Ясні, безконечно одверті по-дитячому, тільки іноді струмок світла якось затемнено з-під вій побіжить і щось нагадає... Нагадає, що ці очі бувають глибокі, чисті й глибокі.

Повернулася, наче відчула чийсь присутність. Показала разок зубів, не розділяючи рук, складених молитовно, і усмішка була крізь молитву, як крізь плач.

— Юрко... здивовано прошептала: встала з колін. Ти чув, як я молилась? Я голосно молилась, чи тільки думала?.. Ні, я думала й зовсім не молилась... іди, сядемо там-он на сонці.

Взяв за руку, як дитину й мовчки пішли на горбочок. Сіли на камені, камінь уже теплий, а в кущах ще роса.

Хотів, легко, радісно розмовляти:

— Ну, що, Наталю, як ти живеш тут?

Але вона не відповіла. Вона перебила його:

— Так, що не будемо ми товаришувати з тобою, Юрко. Так-то.

— То чому?

— Забере мене Лебідь. Учора матушка була там. Мед пила. Приїхали ввечері кіньми обоє. Хотіли мене забрати, але я лягла і сказала, що хвора.

— А це він бачив?!—зціпив Юрко зуби й показав нагана,—е-ех!—зашипів він.

— Це ти так собі. А що ти зробиш? Колись же все одно... А з тобою... ну, скажем, підемо звідси обоє—а куди? Обоє в найми? Все одно—це не те... О-ой,—зідхнула якось по-дитячому,—іди ти від мене, Юрку, і не приходи. Не треба. Я молитимусь і буду одна. Мені нічого не треба. А забере мене — втоплюся. Гріх на душу візьму.

Юрко став на коліна і вхопив за руки Наталю. Зі сміхом дивився в очі,—довго. Потім занадто голосно сказав:

— Наталино! Наталино, що це ти говориш?! Ну що ти говориш?! На чорта це думати! В нас робота—ми он зараз підемо, будемо з хлопцями. Тебе всі так люблять, милують, шанують... Ти в нас хазяйка, а я... я, Наталино, маю товаришів, чудненька ти! Ти розумієш.—товаришів маю, і мені більше нічого не треба. Радую собі дам,—дивись які руки. Ми багаті, Наталино, багаті! Молоді, здорові, маємо що робити... Що нам Лебідь? Пустяк! Ходімо зараз—гамірно там, і в лісі дивись як. Це ж усе наше, чорт його передери! Наше, бо ми тут хазяюємо, а де ще хазяїнуватимемо один бог знає. А ти—молитись. Хай стара молиться. Ось ходім... Ти сьогодні повинна вареників наварити, інакше тобі польовий партизанський суд і розстріл на сім років.

Наталя, коли балакав Юрко, зразу зігнулась, перебирала пальцями травинки, потім підвела голову, потім усміхнулась так, як тоді крізь молитву, потім, заповнена Юрковою бентежною мовою, дивилась на нього широкими очима і врешті зареготалась.

— Правильно, Юрко! Ти—молодець! Умієш розвіяти душу й зібрати. Ну, йдемо, вже приходив Марко. Я сказала, що прийду з тобою. Я чогось думала, що ти неодмінно прийдеш.

— Ну, ясно, ясно. Хіба ти не знаєш?

— Що?

— Так, усе знаєш... Сьогодні приходив хто?

— Була сестра Чорного, Марійка. Це ж вона й борошна принесла. Все для матушки, а несуть коли матушки немає вдома. Катеринка там скрізь бігає, справляється.

— Ага, тобі лист од неї.

Юрко дав листа.

В лісі влаштовано теплий льошок на горбочку під кущем. Там, як розгорнути тирсу й гиляки, як відкрити ляду з витесаних полінняк—чути пахощі кислих огірків, борошна й цибулі. В маленькій скриньці в кутку лежить сало—той кусок дав, той кусок, а то Антоша під лісом чйогось підсвинка підстрелив—обідрали сальце на палець і м'ясо при-солили.

Не закривали ляди. В півтемноті Наталя швидко відкладала сир, м'ясо, сало, потім у хустину відсипала борошна і зв'язала все в торбину. Юрко дивився, як вона поралась, потім підійшов до неї, взяв за плечі ззаду й підвів.

— А ти кажеш, хазяйства не маємо. Ти хазяйка моя...—він повернув її голову до себе лицем і поцілував. Наталя покірно повернулась і знову в'язала мішок. Як усе було готове, сказала Юркові вилізити, а через кілька хвилин була біля нього в рясній спідниці, в кохтоці і в жовтій крамненькій хустці. Тепер вона здавалась вища, бо спідниця на неї була короткувата, і вигляд Наталя мала якийсь живіший, веселіший. Юрко не втримався, щоб не обкрутити її круг себе, а тоді вже мішечок закинув на плечі, лівою взяв Наталю за руку, і вони швидко пішли лісом.

* * *

— Сьогодні черниця буде,—сказав Марко й засвистав веселу пісню про мишей і закоханих.—Як ти мишей боїшся, на воротах повісясь...

— А я відел монашку,—сказав Тагіро,—встретіл вчера—іздалі поклонілся, а она так—во, во так! (показує як вклонилась Наталя, сам усміхається, і обличчя цього велетня світиться, як у дитини),—вона так, а я так во. вот так... второй раз поклонілся, а она засмеялась. Мілая дівушка, хіс бек гузель!—сказав він по-татарському захоплено. І Юра славний, оба славніє.

Ждали всі гостей. Ранком щось насухо перехватили, а тепер ждали, і їсти не хотілось, хотілось, щоб прийшли ці обое, щоб внесла свої турботи хазяйські в їхній курінь дівчина. Єдина з дівчат, що буває в диких партизанів. Хотілось, щоб прийшла пожартувати. Подивитись, як вона зразу бентежиться і всміхається, а потім жартами на жарти „пече, аж тріщить“.

* * *

— Милосердна сестричка! Браво!

— Бра-а-а-во. Ура!

— Встать!—рубнув Антоша Вепр. Лице командирське, оскалене бровами, гостре. А під вусиками радісний усміх—трудно помітити.

— Смірно!

Всі витягнулись. Антоша з серйозним виразом узяв під козирьок, потім усміхнувся і потиснув руку Наталі й веселому Юркові.

— Во-о-льно.

Юрко сміявся.

— Ну й чудак Антоша, їй богу!..

А Антоша говорив із Наталею:

— Будь хазяйкою. Ось, насилу вгамував. Їсти діти хочать. Дві пляшки стоять під березою—з берези соку накапало. Тільки гіркуватий, сестричко. Гіркуватий, бо вже осінь підходить... Ну, нічого...

— Якось буде,—сміється Наталя.—Вип'єм і гіркуватий.

— А буде. Тільки ти, милосердна сестричко, немилосердна—довго ти забарилася. Опускаємось без тебе. Хлопці, дров!

Наталя вільно порядкувала, заклопотано возилась біля вогню, мішала воду, місила тісто на трьох дошках, а хлопці сиділи навколо неї. Потім вона попросила не заважати їй, навіть насварилася.

— Ну, й чого б то я сидів та заглядав під руки? Ідїть, забавляйтеся чим, скоро буде готове.

Сіли оддалік і почали грати в козла.

Біля вогню, обершись ліктями в землю, остався Марко. Він стежив за кожним Наталиним рухом, упивався очима в її рум'яне, гаряче проти вогню обличчя, і чогось наче його млоїло: перевертався, клав голову на руки, знову підводився і дивився на голе коліно, на стан, на груди.

Ліпили вареники всі, крім Колі. Колі не дозволили—Вепр зробив йому очі, а потім м'яко сказав:

— Ти, Колю, в ніс пальцями ходиш, то краще не торкайся до святого тіста. Воно так не любить.—Коля образився, а всі реготались.

Знову грали в козла. Наталя перекидалася словами з Марком, смілася, трошки кокетувала:—Иди, бо опарю кип'ятком,—а іноді замовчувала його натяки.

Марко як знав. Він пішов за курінь, того ніхто й не помітив.

Наталя мала витягати вареники. Швидко побігла за курінь узяти мисок.

Враз хлопці почули, кинули карти.

— Не лізь... аай... іди під штири вітри, погане!

Антоша схопився.

—Це—Марко,—сказав коротко й побіг.

Юрко не зрушився.

Наталя вибігла без мисок з-за куреня, червона, з блискучими очима.

— Та й ходи до вас,—сказала ображено до Антоші,—боротись хоче такий кабан, хіба я з ним здужаю боротись?

Марко приніс миски.

— Та я нічого, та я так. Жартом обійняв... А як Вепр, як ти обіймаєш?..

Юрко не обізвався.

Наталя готовила вареники. Вона не хотіла розвіяти веселощів, що панували досі—їй було шкода хлопців, вони скупають тут самі.

Антоша тільки поглядав на Марка, і погляди ті були значні, як слова вироку.

12.

Лебідь утворив Інтелігентові „намок на его обстановку і среду“. В Лебедевої сестри, низької, як перелаз, Олімпіяди часто бувала Зізя. Вона віталась з Інтелігентом вишукано-аристократично, піднімаючи голову і спускаючи вії. А як знайомилась, протягнула високо й переконуючи:—Прія-а-атно!—наче покоштувавши варення сказала:—Соло-о-одко... Уф!..—Вона збиткувала, співала, бігала або робила розумне лице і брала міркувати про високі матерії, як-от—що таке любов, або про Лер-

монтова, про його вірші „Вихожу один я на дорогу“, яким вичерпувались її знання цього поста і його творчости.

До Лебеда приходив юнкер і Адамчук, якийсь рудий новий вчитель і Соломон. Вони збиралися в садку, або у вітальні грали на гітару, співали: „Ревуть, стогнуть гори, хвилі“ й танцювали вальс, краков'як та польку. Інтелігент теж танцював із Зізею, а Зізя просила навчити чардаш. І Інтелігент, збиваючись, учив її чардаш. Потім Зізя клала втомлену закручену голову йому на плече й тягучо говорила, що вона потерпіла в коханні, в першому юному коханні, що полюбила простого хлопця з „дикарів“. Своїм поведженням дратувала Адамчука, але він того не показував і лебенів перед Інтелігентом. Останній час він носив сині великі окуляри, це надавало йому вроди, відтінялось гарно на щоках, синіх, поголених.

Часто, між іншим і з тоскним виглядом убивчої нудоти на обличчях, „мушини“ сперечались на політичні теми.

Інтелігент запевняв, що єдиним визвольником Росії був Керенський, власне, мав бути Керенський, що установчі збори повинні були втримати цілий державний апарат і не дати розгорітися колотнечі. А що головне,—це докінчити побідну війну.

Юнкер цього всього не слухав. Він цікавився Україною і ввесь час розбивав одну фразу, вичитану в більшовицькій статті „Свободная в свободной“.

— Ви розумієте?—гарячився він,—вільна Україна в утробі вільної Росії! Хороша теорія! Жовчна залоза кацапського великодержавія виділятиме з себе соки й перетравлюватиме наші багатства. Державний шлунок із регулятором у Москві висисатиме м'ясиво української автономної республіки й розсилатиме по жилах кацапії. Полюбуйтеся! „Вільна у вільній!“.

Інтелігент сперечався не дуже з охотою, він тільки хотів знати оточення і він його вивчив. Нудна, безголова самостійницька контр-революція не мала де прикласти рук, танцювала, пила настоений мед, фліртувала і співала: „Ревуть, стогнуть гори, хвилі“.

13.

Здається треба поспішати, хвататись, жахнутися, а вона спокійно як крізь сон:

— Ти, значить, листа не получав від Інтелігента? А я занесла. Вже три дні, як занесла. Великого листа.

— Я вчора заглянув до липи—не було... Ти занесла?! До мене листа?! Ах, чорт! Це мабуть хлопці, мабуть Марко... ідіот!..

Катя дивилася спокійно в затурбоване, в ображене обличчя, потім, нахилиючи голову, ткнула руку в простягнуту долоню і пішла по вулиці розмірено, помалу. Так помалу, тихо й непомітно пройде вона до Петруня, потім до сестри Чорного—Марусі. Так вона рознесе відомості куди треба про те, що матушка в попа й можна нести в ліс на молитву, так перекаже Інтелігентові, що Юрко не одержав листа, так слухатиме юнкерову мову—ніхто нічого не пізнає у цих спокійних синіх очах. Вона собі служниця пані Крежмінської, вона собі сирітка Катерина.

А Юрко підтюпцем побіг у ліс.

Гнали череду. Чорну череду в золотім пилу проти сонця. Сонце вже заходило, і синів у долині Буг. На сонці була хмарка, облямована золотом обручкою.

Зустрівся з Ксенею.

— Добрий вечір...—чомусь ліг на кукурудзинні й потягнувся. Безуважний і безтурботний.

Вже був на Ставках. Листа не знайшов. Мутно догадувався про щось непевне—тому й безуважність і спокій на виду.

А Ксеня підтягує віка на очі, як курка. І низенька, підтикана, обляпана білою глиною, зовсім схожа на курку, з обвислими крилами—пелехата. Чи усміхається, чи сердита.

— Здоров, хлопче, здоров! Як живемо, куди йдемо, що поробляємо?

Юрко уважно придивився в червонясте, кругле тепер обличчя.

— Нудно, от що. Сідай ось біля мене. Нікуди не йду, до тебе прийшов. Нікуди не треба мені.

— А до Наталі? До черниці? До дівчини хіба не підеш?

„Ясно! Ясно! Ясно!“

— Ти читала листа?!

— Мені читали, я ж неписьменна... Мені прочитав... Гарменко.

Прикусив губу. Застиг. Впився очима й застиг. Далі, наче струннувся і встав, узяв Ксеню за плечі.

— Слухай, ходім у садок, я тобі щось дуже важне скажу.

Сонно пішла за ним, прикована очима, рішучими й страшними... і гарними. Чомусь стало шкода Юрка, що так його рвануло. Навіть дала руку. Дивилась збоку в лице, а він вів її, наче дівчину, що піймав у яблуках.

— Сідай!—сам стояв.—Де листи?—нахилився, дивився в обличчя й наче не бачив її—думав. А їй од того жалю захотілось гірше помучити й вона прямо відрізала:

— Юнкер забрав, прочитав мені й не віддав більше.

— Ти ума тронулась...—впився очима і враз не витримав: наодмаш рубцем долоні ахнув у кругле підборіддя. Зашипів як до дитини, готової розплакатись:—Ццц... мені... шша... ні слова!

Стали широкі Ксенині очі проти дула нагана, як безумні.

— Шша, малахольна! Уб'ю на місці, ти мене віддала полякам... Шша...

— Юр... Юрко...

— Шш-а... коли пішов від тебе юнкер? Куди?..

— Тільки... тільки-но... Юрко...

Тормосив за плечі:

— Слухай, дивись. Ти нас убила, гадюко. Убила. Пам'ятай,—що б не трапилось, ти набери в рот води. Інакше смерть тобі, твоїм батькам і сестрам, із вогнем пустимо все. Замучимо... Ти чуєш,—за одне слово замордуємо всю сім'ю. Що нас багато в лісі, ти це знаєш.

Чудно якось... своєю рукою взяв кінець хвартуха й ткнув у руку їй.

— Витриś. Щоб нічого. Пам'ятай—смерть. Миколки навіть не пожаліємо... Він пішов просікою? Я йду, що б не трапилось ти—німа.

Біг просікою, як звір. Шелепало в ухах за кожним скоком, і ноги були легкі й нечутні, як дві впертих пружини. В чотирнадцятому кварталі недалеко від липи і здаля побачив струнку юнкерову постать. Зупинився, йшов помалу на пальцях, щоб не шелепати, а вже зблизька сказав:

— Гарменко, почекайте!

Гарменко спинився і сів закурювати на рові.

— Нехороше ж так: ви взяли мого листа. Оддайте мені.

А думав: „Як це я говорю? На що це таким голосом? Дурень. Хіба не все одно“...

Гарменко підвів голову. В сутінках кроквою зведені брови й вузький вигнутий рот, усмішкуватий і яхидний.

— Я дуже вибачаюсь, що втручаюсь у вашу інтимність. Але бачите... Це ж цікаві людські документи. Я, слово чести, таких дорогоцінних листів не можу віддавати!

Юрко не виймав рук із кишені. Лице змінилося:

„Ти оддаси мені листа й мовчатимеш, як цей дуб“. Несподівано вийняв і постукав кілька разів ручкою нагана по чорній корі. Постукав багато разів—на щось більше, ніж треба. В глухій моторошній тиші—Гарменко закам'янів—можна було думати, що дятель пролітав, сів і вистукує в погідний вечір: стук-стук-стук... стук-стук-стук... Жовтне листя... облітає... стук-стук-стук. Тихо... Ліс... наче й людей немає—один затаїв—другому перехватило дух.

... Потім звело нижню губу скоблем, верхню квадратною дужкою і заблищали верхні зуби-клики. Так доісторична людина показувала клики, так показував гострі зуби звір, припертий до скелі.

— Ти що... з глузду з'їхав?..—тихо, надзвичайно тихо запитав юнкер, не рухаючись із місця, потім ще заховувався:—В мене нема твоїх листів, що ти видумав?

— Оддай листи, бо сам візьму. Швидко—мені немає часу.—Юрко відступив на крок.

Гарменко спустив очі, і злість у нього в очах заблищала сльозами... Поліз рукою до кишені...

Юркові стало враз шкода Гарменка. Гостро й боляче шкода.

Гарменко встав, положив листи на кущ подорожників і повернувшись пішов дорогою при рові.

... Покорений ворог. Вродливий, статний і сильний. Боляче бачити сильних покірними, зігнутими, як ображена дитина.

... Враз нагадався Вепр. Здалося: сміється Вепр:—Ти, нюнька! Ха-ха-ха, нюнька. Жалієш, ха-ха-ха!.

Протягнув руку й подався головою назад характерним рухом. Наче й сам не почув пострілу—якось загуло все, загуло, загуло. А Гарменко скочив уперед, обернувся стальовими очима і сказав:

— Убив... Юрко... Юра—і сів на землю під придорожним деревом, де стояв. Очима до Юрка.

Гармата кинув руку рукавом до очей, закрився і вдруге вистрілив у груди юнкерові. Той обвис головою й незграбно впав на бік.

Юрко взяв листи, пішов просто в ліс із дороги, без стежки й без мети. Почував себе спокійно. Тільки іноді зупинявся, і наче нагадував щось. Тоді нечутно шептав:

— Я вбив Гарменка. Юрко вбив Гарменка... Гм... От чудно... Вбив.

Шептав і вибивав порожні набойі шомполком.

14.

Слушайте, дорогой мальчик!

(Писав російською мовою Інтелігент)

Ваш старший брат хоче й повинен із вами поговорити. Тільки з вами. Часто, з мислями про нашу спільну ідею, до мене приходять думки про ваше особисте життя, про вас, невтраченого юнака, що свій свідомий шлях починає так славно й багато. Ви, безгрішні перед трудовим селянством, повинні зберегти себе, свою ініціативну натуру для нового життя.

Юрко! Хочеться комусь віддати свої турботи, когось підготувати до змагань, бо мое життя зламане все одно. Мое життя розкидалось і розгубилось по темних провулках, де ходять наосліп.

Не губіть ні години, як губили ми. Ви живете красиво, повно, романтично. Ви, що вас застала революція палкими смілими юнаками—ви щасливі. Користуйтеся нашим важким досвідом, щоб шлях ваш був рівний і простий—майте один закон у своїй роботі—стояти за того, хто працює, й ви не зіб'єтесь.

Але це між іншим.

Дивлюсь іноді, як ви балакаєте, або як мовчки затурбовано слухаєте наші справи і зрівнюєте, припасовуєте до селянських настроїв, як іноді читаєте книжку, що дав вам, як іноді грубо, як сини грубого трудового народу, лається і пориється біля зброї з китайцем Ходею, сином іншої раси, іншої землі під іншим небом. Дивлюсь і думаю—яке красиве й правдиве життя. Бачу, як на очах росте людина, що її я не знав досі. Людина, що має свої втіхи, свої печалі, своє кохання і все, що є дороге й святе, має для того, щоб повним і гармонійним віддавати себе для інших, для суспільства.

На вас з іншими лежить велика відповідальність.

Тому й розкажу вам те, що спостерігав у колі моїх нових знайомих. Вам це потрібно знати.

Що робила досі наша контр-революція на чолі з Гарменком і Лебедем? Нічого. Їла, пила, співала. Потім отой випадок із Стенком ви знаєте, мабуть: коли на вечері він був у малоросійському костюмі, підперезаний червоним поясом, до нього ніхто не говорив, його бойкотували. Всі були в зелених поясах. Того ж вечора юнкер мені казав:

— В лісі є більшовики. Я в цьому певний. Я певний, що їх знає Стенко й Гармата. Вони часто ходять до лісу. Я, каже, буваю на Слобідці й думаю знайти там нитку від клубка. Будемо сотати.—Юнкер сидів за столом високо піднявши дві костوماхи плечей, і голова його виглядала з-поміж них, як у черепахи. Очима він уважно дивився на мене. Я тоді помітив чомусь по цій голові: він на все здатний.

До поляків уся просвіта ставиться погано, але нас Гарменко може видати навіть полякам,—ненавидить більшовиків і особливо вас із Стенком.

Що робити? Я не знаю. Чи відкритися й оскалитись півсотнею багнетів, чи ховатись і перебиратись глибше в глушину Поділля, чи ждати що буде?

Юнкер свої догадки не розповсюджує. Це мене наводить на одну думку... Але ви ще молодий, щоб із вами про це...

Хай хлопці стережуться. Держіть зв'язок із селом і зо мною. Катя біля липи буває через день. В крайнім разі попереджайте один одного. Держіть усе напоготові.

Дозвольте, дорогий Юро, вмішатися у ваші особисті справи.

Лебідь—„мій друг“. Ми часто гуляємо вдвох по садку й багато розмовляємо. Він спокійний, ситий—розпухає день-у-день. Йому не хватає жінки. Він мені жаліється і як говорить, то приховане задоволення видно в нього

на губах. Раз не вдержав своїх посягань у голові й висловив... Ваша дівчинка в небезпеці. План такий: Матушка виїде кудись у монастир на місяць. Наталю білий мерзотник забере до себе на службу й на „вільну любов“. А потім, як сподобається все, „то може й за жінку“.

Матушка буває кожного дня. Коли вип'є меду, то солодко мружить очі, приказуючи: Заборонене—солодке. Вгощу я і вас забороненим—солодким. Вгощу.

Але, Юрочку, не впадайте в розпач. В крайнім разі, допоможе вам Антоша Вепр. Я думаю, що й до того не дійде. Наталя—славна дівчина й не дурна.

Нам, Юро, зустрічатись не можна. Надіюсь на вас у всіх справах.

Зізя запевняє, що любить вас. Нащо вона мені це говорить,—не знаю.

Привіт товаришам і сестричці

Ваш Інтелігент.

Р. S. Я вже майже зовсім здоровий. Як вибратись звідди? Зникнути мені не зовсім зручно для нас. Врешті почуваю, що буду потрібний і тут.

Інтелігент.

15.

Приморозковий ранок давно обсох. Сонце стояло вже над садком, як Стенко розп'явся на дверях у катрагу. Наче грубим пеньком хтось завалив прохід, прорізаний формою розкараченої літери „Л“.

— Юрко!—приглядався з світу в куток Стенко й морщив лоба.

Юрко лежав із розкритими очима. Як побачив Ваньку зразу ж сів, а Ванька зайшов у другий темний куток, щоб краще було видно Гармату.

Такий вигляд може бути в людини лише один раз у житті... В Юрка він був два рази—це вперше, а вдруге—коли Юрко нікого не вбивав, коли пройшли літа, пройшли вередливі несподівані події... Такі очі були ще в одного студента—комсомольця вже тоді, як Рідкодуби забули Гарменка, коли заріс у лісі курінь на камені лободою і калачиками, коли там, де гуляли партизани, під курінем зайці виводили зайченят.

Юрко наче потягався, але не потягався—в тілі не було напруження: так буває, коли хочеш позіхнути, а не позіхається. Руки він протяг угору, а з-за руки дивився на Стенка блискучими, не то соромливими, не то затаєними в собі очима. Усміхався застигло й зацікавлено.

— Це ти зробив?—дуже просто й теж усміхаючись, щоб не будоражити товариша, запитав Стенко.

— Я,—сказав Юрко, придивляючись, тоном признання.

— От і добре. Тільки ти тут не сиди й не чекай. Іди в ліс до хлопців, а я піду в село для одводу очей. Буду ввечері з „тими“ вкупі. Браток прибіжить до вас, розкаже як там. Треба всього чекати. А це ти добре. Я вже знаю все.

— Хто видав липу? Ти скажи—хто видав липу?

Стенко щось обдумував. Потім казав, розлягаючись на Юрковій постелі:

— Ти знаєш, не дуже вір Наталі...

— Що?.. Чудний ти...

Стенко не слухав:

— ... вона, знаєш, із матушкою... Чорт його знає. Я б радив тобі з нею не дуже, і взагалі вона нічого не варта. А скажи, ти б проміняв товариша на Наталю?

— А що таке? Що таке? Ти кажи ясно.

— Та нічого. Просто питаю. А між іншим—пустяк один. Ти знаєш... Марко твою Наталю... того.

Юрко схватився, а Стенко сказав:

— Ну й гарячий. Чого б ото з-за баби гарячиться. На те ж вона й баба, щоб її... Марко й поласував.

— Марко згвалтував Наталю?! Кажи, так?

Помовчали. Юрко думав. Потім глухо кинув:

— Ну, йди!— стримував себе, тому—глухо, одним голосом:—Ну, йди... Я прийду—нічого.

— Ти брось, Юрко,—на щось сказав Стенко й вийшов.

А Юрко впав на заяложену подушку головою і зрідка здригував гнучким тілом. Він плакав.

16.

Адамчук увійшов і зупинився біля туалетного столика. В хаті нікого не було. Тільки Зізя сиділа й перегортала в'ялими пальцями якусь книжку. Вона навіть не підвела голови, лише глянула з-під лоба,—чому не підходить до неї Адамчук?

Пластичним рухом поправив волосся, пригладив проділя і сказав, не обертаючись:

— Стенка й Гармату треба заарештувати.

Зізя встала з ліжка й запитливо підійшла до „скубента“.

— Це вони вбили Гарменка. Я певний. Всі обставини про це кажуть.

— А ти їх не арештуєш... не видаси...

Тепер уже Адамчук запитливо придивився до маленького пудреного обличчя.

— Не арештуєш, бо я цього не хочу.

— Що ти балакаєш?

— Балакаю, що коли один пропав, то не треба, щоб і других два пропали. А видаси—я з тобою рішуче й назавжди не знайома. Невже ти думаєш, милий мій,—з театральним нахабством дивилася Зізя в очі Адамчукові,—невже ти думаєш, я тебе любитиму, коли через тебе розстріляють двох наших гарних знайомих.

— Вони більшовики. Що ти говориш?!..

— Нам усе одно. Одним більшовиком більше—ніякого значіння і я тебе можу любити.

— Зізю, кохана. Ти говориш, як дівчина. Де ж наша національна свідомість?

Зізя сіла. Положила голову лицем на долоні, потім підвела на Адамчука червоні надушені очі й сказала:

— Я Юрка кохаю... кохала, власне. Але тебе кохаю більше і проміняла його на тебе... та коли ти його видаси і його розстріляють, я тоді не проміняю його—героя на тебе... Я тебе не поважати. Як же ми зможемо жити вдвох?.. На тобі буде кров... і може невинна.

— Врешті—мені то що. Хай буде по твому—тільки вину перед батьківщиною береш на себе ти.

— Добре. Вона мені простить... А ти славний, милий! Ну, скинь окуляри, я тебе хочу цілувати...

17.

Маски знімались. Інтелігент зник од Лебеда. Під сонцем пізньої осені сидів скривлений і слухав розмову. Говорив Вепр із Марком.

Вепр: — Слухай, Херсонець! Розкажи, як діло було з черницею. Тільки докладно все.

Марко: — А як ти знаєш?

Вепр: — Я, та й щоб не знав? Я знаю. Ну, так ти розкажи.

Марко розповідає:

— Зайшов у курінь напиться води. Нікого нема. Зі світу темнувато.

Сів на тапчан, потім узяв за руку й посадив біля себе..

— Не давалася довго?

— Дряпалась.. А руки—диви—це вкусила так, суча дочка. Ну, нічого...

Марко довго смакував оповідання, а вкінці запитав:

— А як ти, знаєш? Ти скажи!

— Як? Сама сказала. Йду біля куреня — лежить заплакана. Побачила мене—та як розхлипається... Я—що таке, що таке. Взяв за плечі, та й трошки рукою до буферів. Знаєш, люблю втішати дівчат.. Вони тоді дозволяють багато... Ну каже: Марко знущався наді мною... Я тоді: А як? А що?—самого розбирає... Обтираю їй очі, садовлю на шинелю, сідаю сам... Смачна дівчина, як пригорнув... Це (клацнув язиком) бач, тепер не можна було — плаче, куди ж тут... а то б.. ну, розкажи ж, а як вона... Ну, ти зламав її.. а далі?

— Так я вже ж розповідав.. Далі помінаєш...

— Другий раз і я... чого з нею панькатися? Не відпаде від неї! Словом так і вийшло, в чергу. Милосердна сестриця, та й щоб ховалась із такими штуками... Цього не можна...

Глибокими пустими очима дивився Інтелігент на Вепра, на Марка, потім устав і пішов лісками.

Шелестіло листя килимом під ногами. Осіннє небо було сонячне й прозоре, ясне, наливало осінь багато думок, багато печалі. На гиячку зачепилось бабине літо й метлялося змієм вільним кінцем, наче поривалось кудись полетіти далеко, далеко над прозорими жовтими ставками.

Через тиждень Інтелігента знайшли на купинах, під березовим сухостоем І Юрко мав його листа довго-довго.

Ось, що він писав:

Життя переламане, потрошене в тріски.

Студент московського університету став більшовиком. Простив більшовикам повішену матір, загубив кохану, зрікся мистецтва, що він міг більше віддати за ідею?

Порожньо.

Ідеї, чистої великої ідеї немає!

Ісуса обплювали, Маркса, Леніна забруднили, знівели. Які ви нещасні, світові генії, що за ваше велике вчення борються Вепри й Херсонці! А вони—це ж основна маса людства. Чистих людей на світі небагато. Смішно вірити в соціалізм.

Дуже змучився. Сонце приємне, як ніколи, як пісня крізь сон.

Навіть прощай—нікому сказати. Скоро—смерть.

Нікуди не виносили з сухого озера. Там йому й могила була—Інтелігентові.

18.

Держався просто, вільно й легко.

— Драстуй, Наталю.

А очі не міг відірвати від обличчя, придивлявся, видавав сам себе й робив боляче їй. Вразили синці під очима.

Промовчала. Потім запитала.

— Чого ти прийшов? Може до товаришів підемо?

— А хоч би й так... А що таке? Матушка вдома?

— Немає матушки. Матушка завтра їде в Київ, а я до Лебедя.

— Всі ви тільки мучите мене, і ти теж, — сказав Юрко—ти теж добра.

Наталя підняла добрі жалісливі очі, підійшла до Юрка й сіла обіч.

— Що в тебе Юрко?..

— Нічого... Так ти будеш у Лебедя?

— Атож.

— Так просто й поїдеш?

— А що ж мені робити? Матушки не буде... На поталу твоїм товаришам сидіти тут.

— З Херсонцем я розквітаюсь, а ти інших знаєш.

— Всі однакові. Вепр теж крутить руки. З усіма не розквітаєшся, краще ні з ким не заводься.

* * *

На другий день черниці готувалися вибиратись із куреня. Вони складали вбоге манаття, зав'язували, пакували. Потім чекаючи на Лебедевих коней, матушка заснула, а Наталя вибігла до Юрка в долину.

Вони прощались.

Була вже пізня осінь, і дерева стояли барвисті під сонцем.

Жовте, червоне, сине, сіре листя перемішувалось, блищало вередливою мозаїкою і сумно шаруділо під ногами. Ліс був увесь урочистий, як храм якихось таємничих жерців. Було багато сонця, теплого прощального сонця, а в небі пролітали дикі качки.

Прощались. І знав Юрко—доки життя буде—западе в груди тоска за Наталею, за вогкими губами, за погідними, як весінній день, очима.

Сиділи на сухому листі.

По корінні лунко затарабанила підвода.

А як поцілував в-останнє тричі—акордом і як відійшла трохи, покликав спокійним баском, як чужу:

— Ти, Наталю, як який випадок, не лякайся. Я ж—ясно!—Лебедів ворог... Поляки відходять...

* * *

Поляки відходили. Зрідка в час ранішого морозу здаля допливав далекий гуркіт, потужний і надхнений, але тихий, як громовиця за обрієм. Ось-ось прийдуть обозні частини.. А там хто й зна, кажуть, перемішалося усе в панській армії, біжить наперед хто прудший.

— Будемо хлібом-сіллю стрічати,—казав Лавро.

— А треба стригнути вельможних, влаштувати—згоджувались дядьки і ждали.

По лісі ходили й їздили вільно, не боячись. Припасли п'ятеро коней. Заготовили зброю. Селяни вже сливе всі знали, що в лісі є партизани. Полякам було не до того—зрідка можна було бачити по п'ятеро-шестеро проходили з станції, через ліс на Старий Костянтинів. Військо розбігалось

— Прийшов час,—сказали партизани, і гарячився Вепр. Увесь загін у нього був тепер, як годинник—кожне коліща на своєму місці й кожний гвинтик має свою роботу. Навіть Лавро підлягав його дисципліні при дядьках.

* * *

Юрко стояв при дорозі й обіпершись на дуба, дивився на Лебедєву підводу. Вона під'їжджала все ближче. Шпаковаті коні цокали по густо заплетеному сірому корінні, стрикнули на Юрка вухами й засопли.

Лебідь, веселий, білий глянув убік і побачив Юрка. Юрко ні зрушився. Дивився одверто й нахабно.

— Добрий день, Юрку. Що ви тут робите, сідайте на віз.

— Красно дякую.

— Стрічаєте золоту осінь? Гаття.

Промовчав.

Зціпив зуби й кинувся вглиб лісу. Біг. Лунко гунав старими черевиками. Шумно шелепав по опалому листі.

* * *

— Товариш Вепр! Товариш Вепр!

Затримав руку під козирком на руських косицях високий хлопець із мужнім обличчям і з краплинами поту на лобі.

— Я—Вепр. Здоров, Юрко,—жмурился проти сонця, усміхався гострий, чорний.

Юрко не всміхався. Відняв руку від скроні.

Тагіро з відерця обмивав коней—сивого й карого—зупинився і задивився на них під осичняком.

— В лісі є два хороших коні. Нам треба їх узяти. Підвода. Лебідь,—відрубубав Юрко.

— Лебідь?—Шпаки?

— Так.

— Шпаків нам треба. Тагіро веде коней!

— Їхатиме... На підводі буде Лебідь, свята Марфа...

— А більше, більше хто?

— ... і молода черниця...

— Сестра? Наталка?

— Так.

— Наталя. Ну? Ну, а з Наталею ж, як? Пустимо?

— Пустимо...—захолело Юркове обличчя. Дивився просто, одверто, а здавалось зірветься, занервує, закричить... Вепр уперто жмурился, хотів вгадати думки й ворушив вусами.

— Як, оддаєш Лебедєві?.. Та й навіть не... що б ми її та й не...

— Сво-лочи!—не знати на кого сказав Юрко, а здавалось на партизанів.

— Ну, коли ти даєш, так я її просто не відпущу... Ні, брат, коли ти дурний, то не всі.

— Не посмієш. Підніму все село... на бандитів.

Підійшов рудий курносий одземок Лавро.

— На яких бандитів?

— На вас!

В маленьких очах блиснули наче дві сльозинки, але то був злий гострий блиск, тільки Лавро спокійний, стриманий.

— Кажі толком!

гін
ж-
іні

Юрко розповів. Лавро довго думав, здивовано поглядав на Юрка, далі наказав певно і твердо:

— Коней взяти, а бандитів сам розстрілюватиму,—і пішов.

* * *

Два попівських коні, гладенькі й блискучі од води, дико тримались під Вепром і Тагіром.

Вепр виглядав страшним і сильним на сивому, чорний з двома револьверами при боках, із бомбами, з розхристаним коміром. Із чорною кучмою над чорними очима. Ноги вміло тримав у мотузяних стременах, повертався на світці, що заміняла сідло і сміявся до Тагіра.

— А може ти зі мною, Юрко! Тагіро, дай йому коня.

— Не треба, не треба, не поїду.

Вепр знизав плечима, потім випростався, гикнув і помчав прозорими прогалинами, нагинаючись над головою коневі, вихиляючись поміж дерева.

* * *

Юрко стояв при дорозі, обіпершись спиною на дуба, зовсім у такій позі, як півгодину тому, і прислухався до далекого клекоту Лебедевої підводи.

Цей осінній незабутній ліс і сонце—і цей клекіт коліс по корінні—від'їжджає Наталя до Лебеда. Буде Лебідь залицятись, підглядатиме у шпарини, обніматиме й обп'катиметься жаром дівочого тіла, а в лісі зараз із полудня почне скляніти повітря вечірнім приморозком, день схилатиметься до прозорого осіннього вечора, а Юрко піде в загін... і пам'ятайте, пам'ятайте вороги, Юрко віддав свою Наталю...

Ух, як хочеться стріляти...

— Драстуйте, Юрко. Ви все ще тут. Може під'їдемо до села з нами? Ось і Наталя, ви, здається, знайомі.

Не треба дивитися в очі Наталі. Не треба дивитись, бо їй цікавий ліс,—вона дивиться в ліс через голову. Опускає очі й тихо щось каже до матушки. А потім:

— Іди, Юрко, під'їдеш... проведи мене...—і дивиться в очі.

Враз матушка зверескнула. З-за повороту, як татарин на малюнках у дитячих книжках, вилетів Вепр. Кінь під ним витягався, рвався з-під нього, потім у дужих руках уперся передніми ногами в землю, аж посу-нувся по колії і задріботів на місці.

Ззаду летів Тагіро, вимахуючи віткою з багровим листом у коня над вухами.

Вепр упився очима, колючими, гострими очима чорними в білу м'якість Лебедевого перенісся. Потім перевів очі на матушку, на Наталю метнув бровами, потер лоба... приклав долоню рубцем до брів.

— Сестричко?!. Куди ж це виїжджає сестричка?!

Наталя збентежилася... Ні, просто не знала куди й на кого глянути, а потім із докором на Юрка.

— Що вам треба?—запитала гостро Вепра. Взяла себе в руки і трималась міцно. А Вепр ураз зареготав широким розкішним сміхом—так сміється молодий жеребець, що вибіг із стайні на волю між коней. Сміявся і показував, закинувши голову, на Лебеда.

— А, білий! Диви як налякався білий! Ха-ха-ха!.. Не бійтесь, громадянине! Ха-ха-ха!.. Не трусіться... Ви ж із молодію їдете. Соромно... ха-ха-ха... зубами... ха-ха-ха... губами клацає...

Вепр скочив із коня. Скочив і Тагіро. Почали закурювати, поспірались на полудрабок.

Юрко не рушився з місця. Стояв у своїй позі й дивився яхидно, чуточку посміхаючись.

— Закурюйте,—протягнув табачницю Лебедеві Антоша.

— Спасибі. Я не курю.

— Чого вам треба?—знову запитала Наталя.

— Нічого. Вас зустріли—ну, як не постояти, люба сестричко! А чого ви так, Наталю? Хіба проміняли всіх нас, лісових птахів на водяного—на Лебедя?

— Поганяйте—високим голосом сказала до Лебедя. Чого ж ви застигли, як камінний?

— Так його, так, Наталю. Тільки почекайте хвилину... Дивіться, як гарно в лісі—золото а не осінь... Та й може в-останнє... Хіба вам не шкода... лісу. Ви не бійтеся, ви подумайте, Наталю...

— Чого вам треба?—крізь плач знову запитала Наталя.

— Шкода вас. Шкода. А треба нам коней. Випрягай, Тагіро. Підручного бери з хомутом—пригодиться.

Випрягли, попрощались із Наталею і чи в нестямі, чи щиро дала міцно потиснути руки, глянула в очі, насунула хустку і схилила голову.

Затихло в далені.

Сиділи мовчки, приголомшені на возі матушка й Лебідь, а Наталя нагадала за Юрка. Подивилась—так само стоїть біля дуба й дивиться на неї.

Випростався, підійняв голову і з гордих примружених очей, крізь сітку довгих, як у дівчини вій, сипнув злорадою насмішкою.

— Ну, що ж тепер? Стрічатимемо золоту осінь.

Лебідь стріпнувся, але змовчав. А Юрко повернувся кругом на місці, перескочив через рів і пішов трітким кроком. Розглядався, посвистував і, здається, легкий, розряджений справді забув самотню підводу в лісі на дорозі й тих, що на ній. А потім, як відійшов трохи, лунко, в повні груди заспівав:

Пріналягівай, ребята,
Перепахла гнусью Русь.

19.

Йшла армія (це було весною). Регулярна армія, як упорядкований настроєний джаз-банд. Роти заспівували легіонерських пісень. Од станції, натягаючи струни, рокотали аероплани. Вибивав у кастан'єти кулемет, деркачами хряпали гвинтовочні залпи, і зрідка на фінальних акордах важко гупали гармати.

Все на своєму місці, в свій час. Регулярна армія.

Почався концерт. Притупували коні на сухих дорогах, білими подільськими, київськими сошами, а потім упав дух. Київ приглушив безумну музику, кулемет збився з пантелику, полетів сторч над пожовклим цвинтарем літак, і став у нього пропелер ззаду, пропелер спереду, і пропелер по боках, як хвіст в ішака, що котиться з гори (з армянської загадки); захрясла батарея в болоті—поспішала навпрямки, через ліс. Учасники забули своїх диригентів, пішли полками, ротами, гурточками навмання на Польщу.

На Київ—джаз-бандом, а з Києва просто бандою бігли поляки.

Все, що було в селян приховано в душах і в стріхах, тепер вип'ялось, загострилось, настовбурчилося. Тепер часто-густо молодого полячка з сірим, смиренним обличчям, що просив попоїсти, ховали в солому, а потім виносили й кидали куди-небудь у засниділу сажавку.

Тепер часто—діти пам'ятають—у сльотяні вечори, коли хочеться спати—входить сусіда й шепче до брата чи до батька:

— Сьогодні щось із п'ятдесят. Ітимуть Білою дорогою; збирайтеся.

Потім сидять, одягнені, готові на лавах, лузкають гарбузові зернята, чекають пізньої ночі й виходять стиха. Моторошно моляться мати на образ, потім вибігають до воріт, прислухаються... А як біля глинищ трахкають гвинтовки й обізветься кулемет, часто-часто христиться мати, діти не сплять, виглядають з-під свиток, тримтять.

Так і Рідкодуби: шпильками в очах зустрічали поляків удень, і багнетами, кулями вночі.

* * *

Йшли з торбинками, обрізами, підперезані ладівницями хлопці до лісу. А в лісі весело, бучно: горять вогні, біля одного гармоника, вихляє, вибиває, затягається.

— Ой, гей, сто чортів у печінки—дай погуляємо! Втопчемо тирсу, щоб як на долоні, щоб навіки осталося місце—тут партизани святкували своє свято.

— Грай же, грай... Наталю, чом не з нами? Ех, глянула б як молодод, як весело. Де ж ти, ясноока?.. Грай, чорт—повоюємо. Рука міцна, у грудях повно духу.

Юрко підпив.

— Гей, командире, Антошко, Вепре—стукни!

— Ну, розгулявся побратим... Пусти...

Обвів очима Вепр кумпанію, струснув плечима, вигнувся, засміявся, згорбився—похмурився, тупнув, ухнув, ударив закаблуком у землю, в закаблук, заповоров носком і замигав в очах під перебіїні вигуки гармоника

— Дайош!..

— Мені командира... товариша командира...

А тут ускочив у танець Чорний, били в долоні, підгукували, підтупували—вся душа сюди в гурток, здається не осталося душі ні для чого більш, тільки для танцю, ля волі...

А тут парубійко з села:

— Товаришу командире. у селі військо!

— Як військо? Скільки?..

— Не знаю. Багато... Збираються рушити.

— Харашо.

Біля Вепра хлопці.

— Лаштуйсь,—подає Вепр.

— Лаштуйсь!

— Лаштуйсь!..—передають Вепрові „хорунжі“. Через деякий час на коні прилітає Тагіро. Говорить тихо з Вепром. Вепр оскалюється, шукає від гурту до гурту.

— Ударимо!

— Ударимо!

— Ой, ударимо! Засиділись, доволно, граждане—товариші. Час поглушити вельможних.

* * *

Вепр лютий і хитрий звір.

А Лавро тривожиться, турбується.

— Пам'ятай, Антоша, що братва, це череда боязливої й безглуздої худоби... Приведеш осюди, і ці „глинища“ будуть для неї бойнею.. М'ясо зробиш...

Зупинились на рові (біля коней в кущах залишався Коля. Перед ним лежала карячкувата площа глинища, покопирсаною віспою щокою. Десятки років ганчарі вибирали білу глину, насипали горби, копали ями й рови вздовж і впоперек. Цим місцем і вдень трудно пройти, а вночі—амба.

— Як ти зробиш, як думаєш розташувати?

Антоша ворухить вусом, насупився.

— Так розташувати, щоб глинища стали бойнею... для поляків. Обору треба... Я зроблю отак. Я їх пушу пройти повз загін... Але отам он—Вепр показав очима наперед по вулиці в долину—там поставлю бар'єра, через який вони не перескочать. Ти станеш із п'ятком чоловік. Зробиш панику. Ворог на постріли не поліз—це всім відомо. Він вернеться бігом назад, щоб привести себе в бойову здатність. Ходя з кулеметом перерізує шлях на Рідкодуби, а Тагіро з загonom у два десятки, двома бомбами й залпами з рову направляє ворога на глинище. Хай біжать на мене. Тут і амба.

* * *

Юрко був біля Ході. Лежали спереду, за горбом із білої глини. Стиха говорили. Обом хотілось курити, але було заборонено. Юрко таки закурив у рукав і поглядав на Ходю. При цигарці блищало жовте здивоване обличчя і косі очі не здавались безглуздими. Вони всміхались, турботно заспокоювали.

— Не бойся!.. Ти не бойся, малчик... Не бил ти в таке діло... діло не страшно. Не бойся...—лепетав Ходя, коли здалеку масивно загупали кроки. Здавалось, що китаєць хоче розділити себе, щоб добре держати і вчасно пустити в хід „максима“, щоб заспокоїти, щоб думати про те, чи не боїться Юрко.

Юрко вдячно усміхався.

— А не боюсь, Ходя. Не боюсь. Запекли мені вороги—битиму, аж дрантя сипатиметься... Я аж ніяк не боюсь...

Ходя мало розумів Юрка, але ляпав сухою жовтою долонею по руці на прикладі гвинтовки і з і співчуттям обертався на нього, як на меншого брата.

В далені чорніло поле, і думалось про мітичний вогник, що блукає по гонах десятки літ і що його малим боявся Юрко.

З села, з долини посувалася темна товща. Рота відпочила на стоянці й тепер ішла жваво, бадьоро. похитуючи багнетами.

Ходя застиг, припавши до білої глини. Не було страшно Юркові, тільки думка билася живчиком: „Зараз, зараз, зараз!“

Рота мовчки просунулась і стала затемняти спереду, як звідти з Лаврової долини розсипним вогнем загахкали гвинтовки.

Вепр не помилився—поляки кинулись назад. Ходя схопився і поволик „максима“ на дорогу. Тоді впав і товста люхва моторошно зі зловісним спокоєм поверталася проти роти, наче кулемет витягав голову, наче нюхав.

Спочатку обізвалися гвинтовки. Методично й розважно—один Юрків постріл, через мент—три постріли... потім поламаний залп, і врешті, заліплюючи вуха, забахкав кулемет. Це Вепр називав: накачувати.

Поляки спинились. Нашвидку хотіли строїтись, як із кущів зафурчала бомба, друга... і ахнуло, ахнуло...

Ніякий дух, ніяка сила не могла тепер спаяти, збити в одне ціле поляків. Вони бігли отарою наляканих овець на глинища, просто на Вепра, в зуби йому. На дорозі стогнали, кричали, під гіляками повале-

ного заздалегідь дуба бився ранений кінь — він зводився на передні ноги й падав важко пластом.

В Юрка неусвідомлено боліло праве плече, набите прикладом.

Хвилину було пусто — без пострілів. Потім обізався зрідка, з трьох боків Вепр. Юрко добре розумів його тактику — він загонив у пастку, на ями під високий вал...

Юрко схопився. Ходя волік „максима“ на рів, поспішав до Вепра, як з-за високого боку коня протягся в руці наган, націлював, непомітно серед частих пострілів ударив, і Ходя впав. Юрко крикнув, як божевільний.

— Ходя! Ходя!.. — волік кулемета, оглядаючись, чи не біжить ворог і кричав:

— Ходю забили! Сюди! Сюди!

— Дай кулемет! Дай, — прохрипів Тагіро.

Поляки здались. Вони стояли на ямах і одтягаючи плечима реміння, піднімали руки.

Над ними жовтів пісок обрізаного горба, а на горбі стояли повстанці.

Юрко, засапавшись, підбіг до Вепра.

— Ходю вбили, Вепре! Тагіро біля кулемета..

Вепр метнувся:

— Бомби!.. Марко — до Тагіра... Сюди кулемета! В полон не брати!..

По пана-ах...

— Плі... і разом з залпом метнув униз бомбу...

Після вибуху вже було чути кулемета. Тагіро сік обезумілих поляків. Вони падали в ями, стогнали і хрипіли, а кулемет гавкав, за кожною кулею пориваючись уперед і все повертався, наче нюхав.

Юрко заклав нову обойму тримтячими руками й, зціпивши зуби, кинув винтовку до плеча.

Тієї ночі вперше занявся у хлопцеві бойовий дух помсти й борні: то були його бойові зіздини.

* * *

На ранок загін, озброєний і веселий, вирушив проти основної польської армії — „глушити тил“ — як казав Вепр.

20.

Вертались у Рідкодуби в першій лінії Червоної армії. Багато повстанців відійшло, залишилось по дорозі, але зате Вепрова сотня тепер була вся на конях, озброєна з ніг до голови й різноманітно, але добре одягнута. Вепр відстояв самостійність свого загону й оперував легкими несподіваними рейдами і проривами „підготовляв ґрунт“ для червоних полків.

Осінь стояла гарна і свіжа з ранковими приморозками.

* * *

Прив'язав коня біля каштана і швидко побіг у школу по цегляній доріжці.

В школі не було нікого. Двері поодчинювані. Свіжо, як і на дворі.

Мебля порозставлявана по боках, мабуть недавно була вечірка з танцями. На сцені сидить Соломон і розграфлює дошку для шахів.

Над п'яніном нахилився — витомкує одним пальцем червоноармієць із ою запиленою кучмою розкошланого волосся. Кашкет із зіркою

лежить на купі нот, а сіре сукно довгої, як і в Юрка шинелі, простелилося по землі, біля стільця, обгорнуло всю постать, тільки розчепирені пальці видно над клявишами з рукава.

Юрко підійшов і став збоку. Червоноармієць оглянувся. Юрко легко кинув руку під козирьок і застиг...

Перед ним сидів і усміхався...

— Штинвага?.. Ти?! Штинвага! Здоров!.. Тебе ж спалили у старій корчмі?! Тебе ж привалило платвою?! Ох, ти ж чорт!..

— Привалило, братишечка, не мене, привалило Лаврина Занозу. Отак! А ми ще повоюємо за советський строй, ще пошпікаєм гідру. Да. Ну, а як же ти?..

— В нас стоянка в лісі. Через дві години їдемо. Я у Вепра. Ти чув про Вепра!

— Ну, ясно, Вепр—то лютий син пролетаріяту. Як єсть скажений. В нас про нього чутки такі, що й стихотворцям не списати... Пойдьом, братішка...—Вони пішли.

— У вас комсомолу нема?—спитав Штинвага, коли Юрко вже підтягав попруги.

— Комсомолу?.. Ніколи водитись нам із комсомолами. Тут треба було робити, товаришок. Це просвіта з гуртками там, з організаціями, а ми вже як поквітаємося з буржуазією (нагадалися партизани основники), тоді вже й за комсомол візьмемося.

— Ого-го!—сказав Штинвага здивовано.—Ну їдьте щасливо. І то добре, що воюєте—все ж за народ. А комсомол це, брат, не вредно б завести, не пошкодить... Бувай...

21.

І Юрко поїхав. Високий, рівний у сідлі, помчав, ритмічно підгуцу-ючи й поглядаючи по боках вулиці, наче думав.

— Чи не в-останнє?..

Довго дивився на останки різбленої брами панів Крежмінських, вільним кроком їхав біля ставка, а в чорному провулку зупинився. Хату його зовсім розібрали позаметені сусіди...

І подумав Юрко:

— Нема чого, нема до чого вертатися.

Хотів їхати повз Лебедя, але рванув за повід ліворуч на лісову дорогу, пришпорив каштанку й помчав трухом до самого лісу, до самого каменю.

Було тихо, тихо.

Скочив із сідла. Зашарудів по мерзлому листі, глянув кругом: ліс зачарований, наче витесаний з каменю, побарвлений, чистий, заморожений. Скоро буде зима, скоро засипле снігом і там, де курінь, лежатиме, білий чистий намет, а весною розвинеться лист, заспівають пташки, запахнуть трави, зілля на озерах... Наталі не буде тут.

Розкидав гилляки й одчинив двері в курінь. Плаксиво закричали вони, застогнали.

В курені пахло глухою пусткою, сухим сіном і забутими яблуками.

На колоді побачив шмат сірого паперу, на ньому камінчик, щоб не впав на землю. Схватив, як дорогоцінне щось, як ціле щастя.

Може зайдеш коли, як ще живий. Нагадай. Я приходила сюди. Гірко мені в Лебедя. Пишу крізь сльози. Ти тоді погано зробив для мене, але я була рада. Не знаю чому...

Твоя Наталія.

І знову з серцем, повним якогось міцного трунку, одчайдушний і веселий, рівно сидів у сідлі Юрко в лаві кіннотчиків. Заспівував пісню разом з іншими й усміхався Вепрові. Вепр на сивому коні їхав спереду, оглядався і моргав хлопцям вусами, ніздрями і бровами разом—усім лицем.

З Білої дороги було видно в долині село.

Юрко оглянувся в-останнє і більш не оглядався.

Кінець другої частини